

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1908 – 1914 YILLARI ARASINDA ERZURUM'DAKİ
ERMENİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zühre İSMAİLHAKKIOĞLU

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. AHMET KOLBAŞI

Balıkesir 2007

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

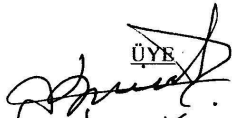
1908 – 1914 YILLARI ARASINDA ERZURUM'DAKİ
ERMENİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

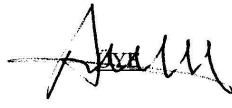
Zühre İSMAİLHAKKIOĞLU
200312517012

Balıkesir - 2007

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TARİH
Ana Bilim Dalında hazırlanan Yüksek Lisans / ~~Doktora~~ tezi jürimiz tarafından incelenerek, aday
Zühre... LİMAY...
2013...
10.12.2007 tarihinde tez savunma sınavına alınmış ve
yapılan sınav sonucunda sunulan
1908-1974 Yılına Arasında
.....
başlıklı tezin olduğuna oy ile karar verilmiştir.

ÜYE

Prof. Dr. Kerem Ziya ZAF

Yrd. Doc. Dr. Ahmet AKGÜN

Yrd. Doc. Dr. Ahmet KOLBAŞI

ÜYE

ÖZET

1908 - 1914 YILLARI ARASINDA ERZURUM'DAKİ ERMENİLER

Zühre İSMAİLHAKKIOĞLU

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet KOLBAŞI

Nisan 2007, 86 Sayfa

Osmanlı tarihinde özellikle XIX. yüzyılın sonu ile XX. Yüzyılın başlarında Ermenilerden olumsuz bir şekilde bahsedilmektedir. Sebebi ise birçok belgede de kanıtı bulunduğu üzere Türklere yapmış oldukları zulümlerdir. Erzurum'da ilk olarak görülen Ermeni isyanları yurdun diğer yerlerinde de meydana gelmiştir. 1908 yılında Ermenilerin komitelerin teşvikiyle silahlanma çabalarında büyük artış görülmüştür.

Erzurum Ermenilerin faaliyetleri açısından hareketli olan bir bölgedir. Ancak 1908 yılında bu hareketler aleni olarak kendini göstermez. Birinci Dünya Savaşı'na girilecek olan süreçte Ermeniler özellikle komitelerin vasıtasıyla hareketlenirler. Bu çalışmada Ermenilerin nüfus durumu, sosyal yapıları ve daha birçok konuda 1908–1914 dönemini aydınlatacak bilgiler kapsamakta olup, Erzurum'da bulunan Ermenileri yakından tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Ermeniler, Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu

ABSTRACT

ARMENIANS IN ERZURUM BETWEEN 1908–1914

Zühre İSMAİLHAKKIOĞLU

Master Thesis, History Department

Supervisor : Lecturer Assistant Dr. Ahmet Kolbaşı

April 2007, 86 pages

On Ottoman history especially end of the XIXth century and beginning of the XXth century it is discussed negative about Armenians. Because of that idea it was proven a lot of documents, they had done cruelty. Armanian rebellion actions first began in Erzurum. Than spread other section of our country. Even if they had seen silently in 1908, by way of some committee support and provocation. They began to arm rapidly and confidentially.

Erzurum is very active city from the point of their activity. But these activation aren't seen openly in 1908. A little earlier The First World War, Armenians, especially support of committees, increased their activities. In this thesis, there is some important information that lighten that period about Armenian Population, social situation and more. Thesis aims that introduced to Armanians in Erzurum closely.

Keywords : Erzurum, Armenians, Ottoman State, East Anatolia,

ÖNSÖZ

Türk-Ermeni ilişkileri uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Türkler on birinci yüzyılda Anadolu'ya yerleşmeye ve bu topraklara hâkim olamaya başladıktan sonra Ermenilerle ilişkilerde önem kazanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermenilerin Türk hâkimiyetine karşı herhangi bir baş kaldırışı olmamıştır. 93 Harbi sonrasında Ermeniler yayılan milliyetçilik akımına kapılmışlardır.

1890 yılındaki Erzurum isyanından 1909'daki Adana isyanına kadar geçen süreçte Ermeniler Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ciddi şekilde isyanlar çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti bu isyanlar nedeniyle zor anlar yaşamıştır. Üstelik Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı hükümetine müdahaleleri de olmuştur.

Bu çalışma ile II. Meşrutiyetin ilanını fırsat bilerek gizli ve hızlı bir şekilde teşkilatlanmalarını sağlayan Ermeni milleti, onların Birinci Dünya Savaşı öncesindeki sinsi planları ile Erzurum'un bu gayrimüslim millet açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerin genel durumunu incelenmiştir. Bu inceleme kapsamında Ermeni Kilisesinin etkileri üzerinde durulmuş, Ermeni nüfusundan bahsedilmiş, misyonerlerin Ermeniler üzerindeki etkilerinden söz edilmiş ve II. Meşrutiyet öncesi Erzurum'daki Ermeni olayları konu edinilmiştir.

İkinci bölümde ise II. Meşrutiyetin ilanından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan zaman diliminde Erzurum'da yaşayan Ermeni toplumu ve Ermenilerin Türklerle ilişkileri irdelenmeye çalışılmıştır. Bu irdelemede Erzurum'daki Ermeni nüfusundan Ermenilerin sosyal yaşantılarına, konsolosların faaliyetlerinden Ermenilerin Vilayet-i Sitte'yi Ermenistanlaştırma çabaları içinde Erzurum'daki Ermeni faaliyetlerine kadar birçok konu araştırılmaya çalışılmıştır.

Bu konunun seçilmesinde ve çalışmalarım sırasında yol gösterici davranışlarından ve alakasından dolayı danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Ahmet KOLBAŞI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca konuyla ilgili kaynak araştırılmasında yol gösteren Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih

Anabilim dalı ğretim yelerinden Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĐLU'na teŖekkr ederim. İngilizce belgelerin çevirilerinden dolayı yardım gördüğüm ağıl Birlik'e teŖekkr borç bilirim. Ayrıca manevi ve maddi desteklerinden dolayı annem Aysel İsmailhakkıoğlu'na ve babam MŖtak İsmailhakkıoğlu'na Ŗkranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÇİZELGE LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM I

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE DOĞU ANADOLU ERMENİLERİNİN GENEL DURUMU

1. 1. Ermeni Kilisesi	14
1. 2. Doğu Anadolu'daki Ermeni Nüfusu.....	16
1. 3. Doğu Anadolu Sınırındaki Durum ve Hamidiye Alayları.....	18
1. 4. Misyoner Faaliyetleri.....	20
1. 5. Doğu Anadolu'da Asayişin Sağlanması.....	26

BÖLÜM II

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ ERZURUM ERMENİLERİ

2. 1. Erzurum'daki Ermenilerin Tarihi Seyri.....	29
2. 2. 1829 Yılındaki Ermeni Göçü	30
2. 3. 1908 Öncesi Erzurum'da Ermeni Olayları.....	33
2. 4. 1906 Erzurum Ayaklanması.....	36
2. 5. II. Meşrutiyet Döneminde Erzurum.....	38

BÖLÜM III

1908 VE 1914 YILLARI ARASINDA ERZURUM ERMENİLERİ

3. 1. 1908- 1914 Yılları Arasında Erzurum'da Ermeni Nüfusu.....	41
3. 2. Ermenilerin Siyasi, Sosyal ve İktisadi Durumu.....	43
3. 3. Erzurum'da Ermenilere Yönelik Okullar	45
3. 4. Erzurum'daki Ermenilerin Örgütlenme Faaliyetleri ve Taşnaksutyun Komitesinin VIII. Genel Kongresi	47
3. 5. Erzurum'da Konsolosların Ermeni Faaliyetlerine Etkisi.....	49
3. 6. Vilayet-i Sitte'yi Ermenistanlaştırma Çabaları Açısından Erzurum'da Ermeni Faaliyetleri	52
3. 6. 1. I. Dünya Savaşı Başlangıcındaki Erzurum'daki Ermeniler.....	53
3. 6. 2. Rus- Ermeni Birlikteliğinin Erzurum'a Etkisi	57
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA.....	62
EKLER.....	67
ÖZGEÇMİŞ.....	75

ÇİZELGELER LİSTESİ

	Sayfa
Çizelge 1. 1. 1914 Yılına Ait Justin McCarthy'nin Nüfus İstatistiği.....	17
Çizelge 1. 2. Osmanlı Sicil-i Nüfus Ahali-i Umumiyesi'nin 1895 Yılına Ait Altı İldeki Nüfus İstatistiği.....	17
Çizelge 1. 3. Ahmet Şakir Paşa'nın Araştırmasına Göre Vilayât-ı Sitte'deki Misyoner Okulları.....	21
Çizelge 1. 4. 1901 ile 1902 Tarihlerinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Resmi İstatistiğine Göre Altı İlde Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni Okul, Talebe ve Öğrenci Sayısı.....	23
Çizelge 3. 1. Stanford J. Shaw'ın Erzurum'daki Ermeni Nüfusu Verisi.....	42
Çizelge 3. 2. Osmanlı Nüfus İstatistiği'ne Göre Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu.....	42

KISALTMALAR

A.B.D.	: Amerika Birleşik Devletleri
A.}MKT. MHM.	: Sadaret Evrakı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DH. EUM. VRK	: Dahiliye Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Varaka
DH. MUI.	: Dahiliye Muhaberatı Umumiye İdaresi
FO	: Foreign Office (İngiliz Milli Arşivleri)
HR. SYS.	: Hariciye Siyasi
İ.HUS.	: Hususi İradeler
M.Ö.	: Milattan önce
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
S.	: Sayı
Yay.	: Yayıncılık
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ.	:Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Umumi Vilayetler Tahrirati
Z.B.	: Zaptiye Nezareti

GİRİŞ

Anadolu'nun bu günkü etnik karakteri 1071 Malazgirt Savaşıyla başlayan Türklerin Anadolu'yu fetihleriyle oluşmuştur. Bu fetihler ile Ortodoks Hıristiyan nüfusun yerini Müslüman nüfus almaya başlamıştır. Türk idarecilerindeki gayret Anadolu'daki Müslüman nüfusu güçlendirmiştir.

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları zamanında gayrimüslimlere ve özellikle Ermenilere adalet ve hoşgörü ile muamele edilmiştir. Bu dönemlerde Anadolu'da yaşayan topluluklar içinde Türkler sayıca en fazla olmaları yönünden Anadolu'ya hâkim olmuşlar, diğer topluluklar ise bu hâkimiyeti tanıyarak asırlarca birlikte barış içinde yaşamışlardır. Aynı şekilde Ermeniler¹ de asırlarca Türk yönetiminde sadık yaşamışlardır. Ermenilerin çoğunluğu Doğu Anadolu bölgesinde yoğunlaşmıştır.

Doğu Anadolu, 1157 tarihine kadar Büyük Selçukluların, 1194'e kadar İran Selçuklularının, sonrasında Harzemşahların ve İlhanlıların, 1334 senesinde Celayirlilerin, 1383'te Timur'un, sonra Karakoyunluların, Akkoyunluların, Safavilerin, en nihayetinde 1514 Çaldıran Zaferi ile Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir².

Osmanlı Devleti Türk kökenli ve İslamî yapıya sahip olmasının yanı sıra Anadolu'da kendinden önce kurulan Türk Devletleri gibi gayri Müslim unsurları bünyesinde barındıran bir devlettir. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarında 'Osman Bey, Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmesine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştur³. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra 1461 tarihinde Samatya'daki Sulu Manastır (Sürp Kevork)'da Ermeni Patrikhanesi'ni tesis ederek Hovakim'i patrik ilan etmiştir⁴.

¹ Ermeniler, Hind-Avrupa yani Arî ırkına sahip bir kavimdir. Dilleri de Hind Avrupa dil ailesine dâhildir. Trak ve Balkan kökenli Hayk kavminin M.Ö. 6. yüzyılda Anadolu üzerinden Ermenistan bölgesine geldiği ve daha sonraları kendilerine bölgenin adına izafeten *Ermeni* dendiği pek çok kaynakça tarafından kabul edilmektedir. Ermenistan'la kastedilen Ağrı Dağı çevresidir. Bayram Kodaman, Ermeni Macerası, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları(no:12), Isparta: 2001, s. 35.

² Ki Young Lee, Ermeni Sorununun Doğuşu, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara: 1998, s.11.

³ Şenol Kantarcı, Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu' , Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003 S. 38, s. 20.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehcir i, Babiâli Kültür Yay. , İstanbul: 2006, s. 16.

Osmanlı Tarihi, Ermenilerden 29 Paşa, 22 Bakan, 33 Milletvekili, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos⁵ ve konsolos, 11 Üniversite öğretim görevlisi ve 41 yüksek rütbeli memur kaydetmektedir. Ermenilerin yapmış olduğu bakanlıklar arasında Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta bakanlıkları gibi son derece önemli ve kilit mevkiler olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarına kadar barış ve güven içerisinde yaşamışlar, Osmanlı yönetimi ile ilgili herhangi bir şikâyetle karşılaşmamışlardır⁶.

1801 yılında Ankara’da meydana gelen bir hadise Türkler ile Ermenilerin ilişkilerini açıklaması açısından dikkat çekicidir. Ankara terzi esnafından Müslüman ustalarla, Ermeni ustalar mahkemeye başvurarak şeyhlerinin olmadığını bundan dolayı işlerinin aksadığını bu nedenle işlerini yürütmeye kadir, terzilik ve sanatta mahir, iffet sahibi doğruluğu ile bilinen seyyid İsmail oğlu Hacı İbrahim’in terzilere şeyh olarak atanmasını istemişlerdir⁷. Bu durum o dönemde Türk- Ermeni ilişkilerini ve iki toplumun dayanışmasını açıklamakta, iki toplumun aralarında herhangi bir mesele olmadığını göstermektedir.

1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Ermeniler ile Osmanlı Devleti arasında kopukluklar başladı. Bir kısım Ermeni Hıristiyan koruyucu olarak Rusların yanında yer aldı. Kars ve Erzurum harekâtında Ruslar kurtarıcı olarak karşılandı. Rus Komutanı Paskeviç ile Puşkin Erzurum’a girdikleri esnada karşılayıcılar arasında Ermeni topluluğu görmüştü. Bu konuda Puşkin “...Ermeniler dar sokaklarda toplanmışlar, gürültü ediyorlardı. Ermeni çocukları atlarımızın önünde haç çıkararak, koşarak bağırıyorlardı. Hıristiyan hıristiyan diye kendilerini belli etmekte idiler” diye yazmaktadır. Bu dönem ilk olarak Türk-Ermeni ilişkilerinde kopmanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir⁸.

XVIII. yüzyılda vuku’ bulan Fransız İhtilali akabinde yayılan milliyetçilik düşüncesi birçok, çok uluslu devleti etkilediği gibi Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir. Bu etkilenmenin de tesiriyle 1839 Tanzimat Fermanı ile gayrimüslim halka bir takım imtiyazlar verilmiştir. Buna en büyük örnek ‘Bütün Osmanlılar kanun önünde eşittir.

⁵ Yusuf Halaçoğlu, Sür günden Soykırıma Ermeni İddiaları, Babiâli Kültür Yay. , İstanbul: 2006, s. 17.

⁶ Ermeni Sorunu El Kitabı, Haz: Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 2003, s. 7.

⁷ İbrahim Yılmazçelik, “XIX: Yüzyılda Anadolu’da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler”, Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), C. 1, S. 1, Elazığ: 1987, s.248.

⁸ Enver Konukçu, Selçuklular dan Cumhuriyete Erzurum, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara: 1992, s. 700.

Hangi din ve mezhebe ait olursa olsunlar, herkes Osmanlı tebaası sayılacaktır' maddesidir.

Tanzimat Fermanı reformları ile Ermeniler tüm hak ve imtiyazlardan faydalanırken, bu reformların uygulanmasında devletin yardımcısı durumuna gelmişlerdir. 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra Osmanlı Devleti'nin diplomasi ve ticaret alanında Rumların yürüttüğü faaliyetleri Ermenilere tevdi ettiği görülmüştür. Bu anlamda 1843 yılında Ermeni tebaasından Düzoğlu Agop Çelebi'nin Darphane Müdürlüğüne getirilmiştir⁹. Sebebi 'Türk toplumu ve aydını Avrupai reformlara hazır değildi ve reformların uygulanmasında işe yarayacak bilgi, tecrübeli ve dil bilen bir kadro yoktu. Bu nedenle Osmanlı yöneticileri yabancılara ve gayri Müslimlere başvurmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin Rumlara itimadı ve emniyeti sarsılmış idi. Bu nedenle Ermeni toplumunun yardımını uygun buldu'¹⁰.

Bu yardımla Ermeniler sadakatlerinden ve hizmetlerinden ötürü 'millet-i sâdika' olarak o dönemlerde anılmaya başlanmıştır. Tüccarlık, bankacılık, kuyumculuk, zanaatkârlık işleriyle meşgul olmuşlardır.

Ermeniler, 1856 Islahat Fermanı'ndan faydalanarak teşkilatlanmışlardır. Okullar açmışlar, gazete ve dergi çıkarmışlardır. Ermeniler lehine yaşanan en büyük gelişme, 18 Mart 1863 tarihinde Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin¹¹ yürürlüğe konulmuş olmasıdır¹².

İzmir'deki İngiliz Konsolosu Charles Blunt, 28 Temmuz 1860 tarihli günlük raporunda, "... Vilâyetin genel durumu, günden güne iyiye gitmektedir. Ancak bu iyileşme, genellikle Hıristiyanların yararına oluyor. Hıristiyanlar, Türklerin varını yoğunu satın alıyorlar. Elden çıkarılan Türk topraklarının alıcıları her zaman ya Ermenilerdir, ya da Rumlardır." Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave şöyle devam

⁹ Yılmazçelik, a.g.m. , s. 250.

¹⁰ Bayram Kodaman, Sultan Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 1987, s. 112.

¹¹ Bu nizamname Ermenilere 'devlet içinde devlet', 'yönetim içinde yönetim' denilebilecek kadar imtiyazlar tanımaktaydı. 99 maddeden oluşan nizamname Ermeni Patrikhanesine Ermeni cemaatini yönetmede geniş haklar sağlamaktaydı. Öyle ki Ermeniler 140 üyeden teşekkül ettikleri bir Genel Meclis kurma imkânı buldular. Erdal İtler, "Ermeni Kilisesi ve Terör", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003 S. 38, s. 79–80. Aynı zamanda nizamname Ermenilere toplu hareket etmeyi, Katolik, Protestan, Gregoriyan Ermenilerinin olağanüstü zamanlarda birleşmesini sağladığı gibi ihtilalciliği de aşmıştır. Muammer Demirel, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918), Genel Kurmay Basımevi, Ankara: 1996, s. 3.

¹² Ahmet Kolbaşı, Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yay. , Kayseri: 2005, s. 22.

ediyor: "Türkiye'deki Hıristiyanların Müslümanlara kıyasla refah içinde olmalarını, onların daha enerjik, daha çalışkan ve daha erdemli olmalarına yormak yanlıştır. Gerçek şu ki, çalışkanlık, doğruluk, namus ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanlar, Rum ve Ermeni hemşerilerinden bir gömlek üstündürler. Ama ne var ki, Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak ezilmişlerdir ve ezilmektedirler. Hıristiyanlar ise Osmanlı İmparatorluğundaki ayrıcalıklı durumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri sürekli olarak zenginleşmişlerdir¹³. Bu ifadeler gösteriyor ki Hıristiyan unsur Osmanlı Devleti içerisinde son derece iyi konumdadır. Islahat Fermanı fazlasıyla özgür ortam sağlamıştır.

Yine Islahat Fermanı döneminde Ermeniler, Türklerin tarlasını, bozulan çiftini çubuğunu satın almışlardır. Osmanlı Ermeni'si köyde ağa, kasabada eşraf, şehirde zengin işadamı olmuştur. Başkentte paşa oluyordu artık. Türk köylüsünün korkulu rüyası o mültezimlerin, o götürü vergi toplayanların çoğu Ermenidir, Rumdur. Osmanlı Ermeni'si, ezilmek şöyle dursun, korunmuş, kayrılmış ve şımartılmıştır.

Emperyalizm bütün dünyayı sardığında emperyalist devletler Osmanlı Devleti'ne hasta adam nazarıyla bakıyorlardı. Ermeniler üzerinde ayrılık tohumlarını eken de Rusya olmuştu. 'Rusya'nın Ermenileri kendi tarafına çekmelerinde sınır bölgesinde yer almaları ve Rus konsolosunun burada bulunmuş olmasıydı'¹⁴. Ermeniler de Ruslara karşı boş değildi. Sebebi dini faktörlerdi. Ermeni din adamlarının Rusya'ya sempaticileri Ermeni dini merkezlerinden Eçmiyazin Katolikosluğunun¹⁵ Rus sınırında bulunmasından kaynaklanıyordu.

1877–1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki seyri değişti. Uygulanmamış olsa da Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile Berlin Antlaşması'nın 61. maddeleri Osmanlı Ermenilerine aitti. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi şöyle idi.

“Bab-ıali, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı, Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve

¹³ www.kemalist.org. Bilal Şimşir, Ermeni Gailisinin Tarihsel Kökeni Üzerine.

¹⁴ Muammer Demirel, “Erzurum'da Ermeni İsyancıları (1890–1895)”, Türkler, Yeni Türkiye Yay. , Ankara: 2002, s. 99.

¹⁵ Ermeni dini liderleri kendilerine Ermenice ‘milleti temsilcisi’ demek olan *Katogikos* (Batı'da Katolikos) unvanını verdiler.

*güvenliğini sağlamayı yükümlenir. Bu hususta alınacak önlemleri (büyük) devletlere bildirecektir ve devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyecektir.”*¹⁶

Maddeden de anlaşılacağı üzere Osmanlı devleti büyük bir sıkıntı ile karşı karşıyadır. Islahat istemi ve bunun büyük devletlere bildirim Osmanlı Devleti’ni zor duruma sokacaktır.

Ermeniler vakit kaybetmeden teşkilatlanmaya başladılar. Ülkenin çeşitli yerlerinde cemiyetler kurdular ve bu cemiyetlerden özellikle üçü daha sonra birleştiler. Cemiyetlerden ilki Vartanyan Cemiyetiydi. Bu cemiyet daha sonra adını Kilikya Cemiyeti olarak değiştirdi. İkinci cemiyet Doğu Okulseverler Cemiyeti’dir. Muş’ta bir okul açtılar. Üçüncüsü ve en aktif olanı da Araradyan Cemiyeti’dir. Bu cemiyet faaliyet alanı olarak Van-Vasपुरagan Bölgesini seçti. Daha sonra bu üç cemiyet 1880’de birleşip ‘Ermeni Birleşik Cemiyetleri’ adını aldı¹⁷. Cemiyetlerin görünen amacı; Ermenilerin yaşadığı yerlerde eğitim müesseseleri açarak gençleri aydınlatmak, ayrıca yurtlar, yetimhaneler, hastaneler, spor tesisleri açarak Ermeni cemaatinin bedeni kültürel ve iktisadi kalkınmasını ve yardımlaşmasını sağlamaktı¹⁸.

1872’de Van’da Rusya’nın desteğinde İttihat ve Halas, 1878’de Karahaç¹⁹ dernekleri kuruldu. İstanbul’da Ermeni Vatanperverler İddihadı, Erzurum’da 1881’de Suraiali cemiyeti kuruldu. 1890’da İstanbul’da Yıldırım (Sant) ihtilalci derneği ve Kurban isimindeki diğer bir dernek de faaliyete geçirildi²⁰.

Ermeniler, Osmanlı Devleti ıslahat sürecinde iken bir takım komiteler kurmuşlardır. Bunlardan ilki Armenakan Komitesidir. Ermenilerin Türkler aleyhine çalışmak üzere kurdukları ilk siyasi kuruluştur.

Armenakan 1885’te Van’da kurulmuştur. “Kan dökmeden hürriyet elde edilmez” sloganıyla işe başlamıştır. Portakalyan’ın yetiştirdiği dokuz kişi tarafından

¹⁶ Bilal Şimşir, İngiliz belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856- 1880) , Bilgi Yayınevi, Ankara: 1986, s. 27.

¹⁷ <http://www.bolsohays.com/makale> Hrant Dink (Agos), Birleşik Ermeni Cemiyetleri, 24 Ocak 2003 tarihli makale 20 Ekim 2006.

¹⁸ Hamza Bektaş, Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Bursa: 2001, s.45.

¹⁹ Karahaç adı, üyelerden sır verenlerin isimlerinin üzerine karahaç çizilerek idama mahkûm edilmelerinden kaynaklanmaktadır.

²⁰ Bektaş, a.g.e., s. 46-47.

oluşturulmuştur. Portakalyan İstanbul doğup öğretmenlik yapmıştır²¹. Van'da kendisinin açtığı okulda birçok Ermeni militan yetiştirmiştir. Olaylara karıştığı Hükümetçe tespit edilince Van'dan uzaklaştırılmıştır. Fransa'ya giden Portakalyan orda "Armenia" gazetesini çıkarmıştır. Portakalyan ve arkadaşları ihtilal yolu ile Ermeni bağımsızlığını sağlamayı amaçlamışlardır.

Bunu gerçekleştirmek için hazırladıkları programda: Tüm Ermenileri bir araya getirmeyi, ihtilalci fikirleri yaymayı, üyelerine silah kullanmayı ve askeri eğitim yaptırmayı, silah ve para temin etmeyi, gerilla kuvvetleri meydana getirmeyi, halkı genel bir isyana hazırlamayı öngörmüşlerdir.

Armenakan'ın kurucuları Mıgırdıç Terlemezyan(Avetisyan), Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adıyan, Grigor Acemyan, M. Bartutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan, Garegin Manukyan olup Portakalyan'la irtibatı sağlayan Avetisyan tarafından idare edilmiştir. Daha sonra bu komitenin üyeleri Taşnak ve Hınçak komitelerine geçmişlerdir²².

Kurulan ikinci komite Hınçak komitesiydi. Kafkasyalı Ermenilerden (Avedis Nazarbeg) ile eşi Maro hanım ve arkadaşları olan Kafkasyalı öğrenciler tarafından 1887'de İsviçre'de Karl Marx'ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kuruldu. Amacı Türkiye Ermenistan'ını kurtarıp Rus ve İran Ermenistan'ıyla birleşmekti²³.

Hınçak Komitesi Türkiye'de kurulan ilk sosyalist parti niteliğindedir. Hınçak Komitesi'nin siyasi programında Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kurabilmesi için; propaganda, gerginlik yaratma, terör, teşkilatlanma, işçi eylemleri ile amaca ulaşabileceğini ifade etmektedir. 1891 yılında Londra'da basılmış olan Hınçak'ın siyasi programında Komite'nin siyasi maksadı şöyle ifade edilmektedir. "Bu teşekkül, umum Ermenilere uzak gayeye doğru yol açacak, idealin tahakkukuna yarayacak, sosyalizme, bütün beşeriyetin müracaat edeceği sisteme kendileri ulaşacaktır."²⁴

Kaptan Norman'ın yazmış olduğu eserde Komite ile alakalı şunları dile getirmiştir. "Hınçak Komitesinin feryadı "ya hürriyet ya ölüm" olup hürriyet ve selamet, Londra ve Newyork şehirlerinde bulunan komitelerin hisselerine ve ölüm dahi Anadolu

²¹ www.bozok.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2889'dan Google'dan 15 Kasım 2006 da alınmıştır.

²² http:// www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/armenakan.html 10 Ekim 2006.

²³ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul: 1987, s. 43.

²⁴ Kemal Türközü, "Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri ve Gerçekler (1890-1918)", Türk Dünyası Araştırmaları, Ağustos 1983, s. 78-79.

içerisindeki fukara köylülerin hisselerine isabet etmiştir. Zeytun asileri İngiltere ve Amerika'nın maddi yardımları sayesinde silahlanmışlardır.”²⁵

Ermeni Hınçak Komitesi'nin ele geçen faaliyetlerle ilgili olarak 1910, 1911, 1912 ve 1913 yıllarına ait karar defterinde şu kararların alındığı yazılıdır. Silah, cephane ve patlayıcı madde sağlanmasına çalışılması, Silah eğitimi yapılması (Marufyan, Yavruyan ve Candan tarafından), propagandalara hız verilmesi, Taşnak Komitesi ile ilişki kurulması, İttihatçılarla ilişki kurulması, Van'da çeteler kurulması ve yöneltmesi (bu çeteler şunlardır: Orsfan, Cang, Goçnak, Juraçak, Pencak, Badami, Tejohenk, Maro ve Paros) idi.²⁶

Hınçak Komitesi 24 Temmuz 1914 tarihinde, Türkiye'de III. Kongresini yapmıştır. 51 şubeden gönderilen 28 delegeyle Cangülyan'ın başkanlığı ve Tançutyayn'ın sekreterliğinde açılan kongrede şu karar alınmıştır: “Amaç ve çalışmalarımızın gerektirdiği büyük sorumluluk ve ondan doğacak tehlikeler göz önünde tutularak, uygar insanlar olduğumuzu göstermek için maceralardan ve düşüncesizce yapılacak hareketlerden kaçınılmalı, iyice düşünülmüş dengeli tesirler ve vasıtaların amaçlarımızda ve hareketlerimizde başarı sağlamak için tek çare olduğu göz önünde tutulmalıdır”²⁷.

Taşnaksutyun Komitesi kurulan diğer bir Ermeni komitesidir. Kafkasya'da 1890 yılında kurulmuştur. Bunların amacı isyan ve terör hareketleriyle Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırdıkları altı vilayette bağımsız bir Ermenistan oluşturmaktır²⁸. Bu amaçlarını yayınladıkları komite bildirimlerinde açıkça vurgulamışlardır.

Taşnak yayın organları içinde en önemlileri ABD'de Ermenice yayınlanan “Hayrenik” ve “Asbarez” ile İngilizce yayınlanan “Armenian Weekly”dir²⁹.

II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyeti ilan edip, Ayan meclisi ile Mebuslar Meclisinin toplanmasını kabul etmiştir. 17 Aralık 1908 tarihinde yeni meclis

²⁵ Bilge Aydın, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusunun Dağılımı ve Dış Devletlerin Müdahalesi”, Dış Politika, S. 9, Nisan 1990, s. 223.

²⁶ İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay ATASE Yay., Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1984, ss. 76–80.

²⁷ Sakarya, a.g.e. , ss. 81–87.

²⁸ Uras, a.g.e. , s. 442.

²⁹ <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/tasnak.html> 8 Ekim 2006.

açılmıştır. Mecliste Müslüman temsiliyeti yanında (Türk 147, Arap 60, Arnavut 27) , Rum (26) , Ermeni (14) , Yahudi (4) , Slav (10) kökenli üyelerde yer almıştır³⁰.

Meclisi Mebusan'da bulunan Ermeni mebuslar şunlardır. Krikor Zohrap (İstanbul), Bedros Hallacıyan (İstanbul), Agop Babikyan (Tekirdağ), Nezarat Dağavaryan (Sivas), İstevan İspartalyan (İzmir), Karakin Pastırmacıyan (Erzurum), Vartkes Serendülyan (Erzurum), Hamparsum Boyacıyan (Maraş), Keğam Dergarabetyan (Muş) ve Vahan Papazyan(Van) idi³¹.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni işlerinde görünüşte bir sükûnet olsa da komitelerin kuruluşundan bu zamana kadar Ermeniler birçok yerde isyan faaliyetlerinde bulunmuşlardır³². Bu vakitten sonra hareket yerine teşkilat merkezlerini güçlendirme, milli savunma tertibatı, silah depoları kurulması, halkın silahlanması işleri ile uğraşmıştır³³.

Taşnak Komitesi 1910 yılında yapmış oldukları bir açıklamada şöyle bir ifade kullanmıştır. “1908 yılına kadar komitenin Türkiye'deki çalışmaları gizli ve sadece geceleri yapılıyordu. Şimdi açıktan ve gündüz yapılmaktadır. Türkiye'nin Ermeni olan diğer bölgelerinde komitelerimizin mükemmel ve tertipli büyük ihtilalci çeteleri vardır”³⁴.

10 Ekim 1910 tarihine ait bir Osmanlı belgesinde, Üsküdar Vapur İskelesinde bulunan Reji Kolcubaşısı Mahmut Efendi bir sabıkalinın taşımakta olduğu çantadan şüphe ederek takip edilerek dikkatle izlenmesi neticesinde terk edilen çantanın içinde

³⁰ Editör: Eklemettin İhsanoğlu, Osmanlı Devleti Tarihi, C. I, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul: 1999, s. 119.

³¹ Y.G. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953, İstanbul: 1953, s. 238.

³² İsyenlar sırasıyla: Anavatan Müdafileri Olayı (8 Aralık 1882), Armenakan Çeteleriyle çatışma (Mayıs 1889), Musa Bey Olayı (Ağustos 1889), Erzurum Olayı (20 Haziran 1890), Kumkapı Nümayişi (15 Temmuz 1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892–93), I. Sasun İsyanı 8Ağustos 1894), Zeytun İsyanı (1–6 Eylül 1895), Divriği İsyanı (29 Eylül 1895), Babiâli Olayı (30 Eylül 1895), Trabzon İsyanı (2Ekim 1895), Eğin İsyanı (6 Ekim 1895), Develi İsyanı (7Ekim 1895), Akhisar isyanı (9 Ekim 1895), Erzincan İsyanı (21 Ekim 1895), Gümüşhane İsyanı (25 Ekim 1895), Bitlis İsyanı (25 Ekim 1895), Bayburt İsyanı (26 Ekim 1895), Maraş İsyanı (27 Ekim 1895), Urfâ isyanı (29 Ekim 1895), Erzurum isyanı (30 ekim1895), Diyarbakır İsyanı (2 Kasım 1895), Siverek isyanı (2 Kasım 1895), Malatya İsyanı (4 Kasım 1895), Harput İsyanı (7 Kasım 1895), Arapkir İsyanı (9 Kasım 1895), Sivas İsyanı (15 Kasım 1895), Merzifon İsyanı (15 Kasım 1895), Ayıntap İsyanı (16 Kasım 1895), Maraş (18 Kasım 1895), Bitlis (22 Kasım 1895), Kayseri (3 Aralık 1895), Yozgat (3 Aralık 1895), Zeytun İsyanı (1895–96), I. Van isyanı (2 Haziran 1896), II. Sasun İsyanı (Temmuz 1897), Sultan Abdülhamit'e Suikast (21 Temmuz 1905) Şenol Kantarcı a.g.m., s. 23-24.

³³ Uras, a.g.e. , s.376.

³⁴ Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul: 1976, s.487.

bir adet mavzer tabancasıyla küçük çapta diğer bir revolver ve üç yüz seksen adet fişenk ve bir kama bulunmuştur. Çanta sahibinin de yakalanmasıyla üzerinden bir adet tabanca çıkmıştır. Bu şahsın da Taşnaksütyun komitesi üyesi olan Bedros Agobyan isimli kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu şahıs Divan-ı Harbi Örfiye sevk edilip, bu sevk de emniyet müdürlüğüne bildirilmiştir³⁵. Bu durum, öncesinde gizli olan maddesel yöndeki depolanma artık alenen yapıldığının bir göstergesidir.

Ermeni sosyalistleri, özellikle Taşnaklar, II. Abdülhamit'in kararlı tutumu üzerine Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek için Doğu Anadolu'daki aşiretler ile Makedonya Komitelerine çengel atıp işbirliğine teşebbüs etmişlerdir. Makedonya komiteleri ile işbirliği yapmakta başarılı olmuşlardır. 1898 yılında Taşnak Komitesi'nin Balkanlardaki mümessili Filibe Okulu Rostom tarafından Ermeni-Makedon ittifakı kurulmuştur. Taşnak Komitesi'nin Türkiye'de kullanacağı bombaları Bulgarlar hazırlamışlar, Boris Sarafov'un³⁶ yardımı ile Türk- Bulgar sınırında açılan gizli bir askeri okulda, Bulgar ordusuna Yüzbaşı olan Bogosyan'ın idaresinde birçok Ermeni genci yetiştirilmiş ve bunlar Taşnak ihtilal hareketlerinde görev almışlardır. Ermeni-Bulgar ittifakının bir merkezi de Cenevre idi. Paris, Londra ve Milano'da "Pro-Armenia" dergisinin düzenlediği mitinglerde, Bulgarlar ve Makedonyalılar da bulunmaktadır. 1892 yılında Merzifon'da toplanan Hınçak Komitesi Meclisinde de, beylik silah temin etmenin gerektiği üzerinde durulmuş ve bu yolda karar alınmıştır³⁷.

İttihat ve Terakki Hükümeti zamanında, 1909'da cemiyet olarak tüzüğünü İstanbul Valiliği'ne veren Hınçak Komitesinin 1910, 1911, 1912 ve 1913 yıllarına ait karar defterlerinde şu ifadeler vardı: "Silah, cephan ve patlayıcı madde sağlanması, Marufyan, Yavruyan ve Candan tarafından silah talimi yapılması Taşnak Komitesi ve İttihat – Terakkicilerle münasebetin tesisi, Van'da Orsfan, Cang, Goçnak, Juracak, Pençak, Badami, Tejahenk, Maro ve Parosisimli çetelerin tesisi ve idare edilmesi"³⁸.

³⁵ B.O.A., DH. EUM. VRK, 5/16, 05 L 1328.

³⁶ Boris Sarafov, 1893'te kurulan Makedonya- Edirne Bulgar İhtilal Komitelerinde teğmen rütbesi ile görev yapmış ve Osmanlı yönetimine karşı terörist bir grup kurarak, eylemlerde bulunmuştur. Bkz. Erdal İlter, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923), Turan Yay., İstanbul: 1995, s. 31.

³⁷ Erdal İlter, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923), Turan Yayıncılık, İstanbul: 1995, s. 32.

³⁸ Azmi Süslü, Ermeniler ve Tehcir Olayı, Van Yüzüncü Yıl Yay., Ankara: 1990, s. 54.

Adana'da 1909'da Ermeniler isyan çıkarmışlardır. İsyân geniş çaplı ve çok can alıcı idi. Ancak aynı dönemde '31 Mart Vakası' olduğu için Adana'da yaşanan zulüm geri planda kalmıştır.

1912 – 1913 Balkan Savaşları ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları ile Doğu Trakya paylaşılmıştır. Bu durum büyük devletleri oldukça endişelendirdi. Anadolu'nun taksimi ilk gündem maddelerinden biri olmuştur.

1913 Balkan Krizi neticesinde Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile Çarlık Rusyası Ermeni İslahatı meselesini gündeme getirmiştir. Rusya'nın Ermeni İslahatı ile kastettiği Doğu Anadolu'ya el koymaktır. Böylelikle Rusya'nın isteği ve teşebbüsü ile ıslahat meselesi meydana çıkarılmıştır.

İngiliz Erzurum Konsolosu Monahan'ın Van, Bitlis, Erzurum seyahatlerinin sonuçlarını içerdiği 10 Kasım 1913 tarihli belgesinde³⁹ Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerle ilgili durumunu şu şekilde sunmuştur: "İçişleri Bakanı Talat Bey Ermenilere bariz olarak yüce gönüllü bir uzlaşmayı son zamanlarda açıkça göstermektedir. Buna kanıt olarak Ermeni alfabesinin yıldönümünün milli kutlamasını sundu. İçişleri Bakanı Talat Bey ve Albay Cemal Bey, Ermenilerle sempatiye sahipmiş görünümü veren özel olayda Türkiye'nin anayasal olarak yeniden büyümesi için Ermeni kısımla el ele çalışmak maksatlı değişmez kesin karara sahipmiş görünümünü veren konuşmalar yaptı." Meşrutiyetin getirmiş olduğu o barışçıl ortamın devam ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti tarafından herhangi bir problem olmasa da Ermeniler bağımsızlık için bu uzlaşmacı tavrı menfaatleri yönünde kullanacaklardır.

Ermeniler bağımsızlık için kendilerine Balkan devletlerini örnek aldılar. Bu anlamda da büyük devletleri kendi saflarına çekip Osmanlı Devleti'ne baskı yaptılar. Ermeniler daha fazla ıslahat istiyorlardı. İngiltere başı çeken devletler arasındaydı.

Ermenilerin dikkate almadıkları bir nokta vardı. Balkan Devletleri yaşadıkları bölgelerde çoğunluğu oluşturuyordu. Ancak kendileri yaşadıkları hiçbir bölgede nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyordu⁴⁰.

³⁹ FO, 371/1773, No 50840'tan naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896–1918), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 592.

⁴⁰ Bilal Çelik, "Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı- İngiliz İlişkileri çerçevesinde Ermeni Meselesi", Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa, Editör: Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yay., Sakarya: 2006, s. 133.

Rus Hükümeti Ermeni sorununu ele aldığı andan itibaren Ermenilerin Katogikosu'nun da devletlere müracaata bulunmak, Fransa ve İngiltere'nin de bu meselede Rusya ile birlikte çalışmalarına ortam hazırlamak üzere batı Avrupa'da bir temsilci bulunmasının gerekli olduğunu söylediler. Katogikos Kevork 12 Kasım 1912'de Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'yı yetkili temsilci olarak atadı⁴¹. Katogikos tarafından atanan temsilci heyette: Arkapiskopos Ütücüyan, Bogos Nubar Paşa, Yakup Artin Paşa, Minas Çeraz ve Harutyun Mustiçyan vardı⁴².

Rus Hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Almanya, Avusturya ve İtalya hükümetleriyle de görüştüler. 20 Haziran 1913'te Rusya bu üç devlete muhtıra verdi⁴³. Almanya da ıslahat projesiyle alakalı bir muhtırayı Rus hükümeti'ne verdi⁴⁴.

1913'te Alman Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin Berlin elçisine Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerini bildirmiştir. Ona göre, Ermeni Meselesinde galeyana gelmeden hareket edilmeli ve Batılı Devletlerin müdahalesine fırsat vermeden acilen bir şeyler yapılmalıdır. Almanya'nın dış müdahalelerden duyduğu endişe kendi ulusal çıkarlarından kaynaklanmaktadır⁴⁵.

Eylül 1913 ile Şubat 1914 tarihlerinde Rus Elçisi ile Sadrazam arasında teklifler gidip gelmiştir. Rusya diğer elçilerin tasvibi ile konuyu artık kendisi yürütmeye başlamış, gelişmeler olduğunda diğerlerine bildirmiştir⁴⁶.

Nihayetinde 8 Şubat 1914 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır. Rus maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch ile Osmanlı Sadrazamı ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa arasında Doğu Anadolu'nun ikiye ayrılması, her iki bölgenin başına getirilecek müfettişlerin atanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bunu Babiâli bir nota şeklinde Büyük devletlere sunacaktır⁴⁷.

İki yabancı genel müfettiş Doğu Anadolu'nun iki kesiminin başına geçirilecektir. Bu iki kesim:

- a. Erzurum, Trabzon ve Sivas

⁴¹ Uras, a.g.e. ,s. 380.

⁴² Uras, a.g.e. ,s. 384.

⁴³ Uras, a.g.e. ,s. 396.

⁴⁴ Uras, a.g.e. ,s. 397.

⁴⁵ Fatih Bozkurt, "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Almanya ve Ermeni Sorunu", Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa, s. 296.

⁴⁶ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitapevi, İstanbul: 2005, s..272.

⁴⁷ Uras, a.g.e., s. 398.

b. Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır⁴⁸

Bu genel müfettişler illerin sivil idare, adliye, polis ve jandarmasını kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin arzusuyla yetkileri sınırı dairesinde hazırlayacakları önlemlerin uygulanması için askeri kuvvetler genel müfettişin eline verilecektir⁴⁹. Bu durum Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç halinde bu bölgelere rahat bir şekilde müdahale edemeyeceğini göstermektedir.

Nitekim Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesi için Norveç ordusundan Binbaşı Hoff, Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgesi için Hollandalı Westenek müfettiş olarak seçilmişlerdir⁵⁰.

Stockholm Sefiri Mustafa Şekib Bey'in 8 Nisan 1914 tarihli telgrafına göre; Binbaşı Nikola Hoff emekli General Hoff'un oğludur. 1867 tarihinde doğmuştur. 1888'de piyade subayı ve 1895'te hukuk doktoru olmuştur. Norveç ordusunda 1910 yılından beri genel sekreterdir. Mektebi harbiye de hukuk öğretmenidir. Politikaya karışmamıştır.

Mösyö Vestenek hakkında ise Lahey Sefiri Aristarki Bey 10 Nisan 1914 tarihli ve 31 numaralı telgrafında şu bilgileri vermektedir: Her ne kadar az tanınmış ise de aleyhinde bir şey yoktur. Kendisi sömürgelerde görevli büyük memurlardandır.

Belgelerden anlaşıldığına göre iki şahsın İstanbul'a ne zaman geldikleri, burada buldukları sürece ne yaptıkları vs. hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. Avrupa'da I. Dünya Savaşı'nın patlaması ve bu savaşa ülkemizin de katılması ıslahat konusunu durdurmuş olduğundan umumî müfettişler herhalde ülkelerine geri dönmüşlerdir⁵¹.

⁴⁸ Gürün, a.g.e., s. 273.

⁴⁹ Uras, a.g.e., s. 399.

⁵⁰ Gürün, a.g.e., s. 277; Bilal Şimşir, Ermeni Meselesi 1774–2005, Bilgi Yayınevi, Ankara: 2005, s. 290.

⁵¹ Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara: 2001, s. 102–103.

BÖLÜM I

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ DOĞU ANADOLU ERMENİLERİNİN GENEL DURUMU

Ermenilerin, Ermenistan olarak tabir ettikleri bölge Ağrı Dağı çevresidir. Ağrı Dağı'nın etrafı üç kısımdan oluşmaktadır. Kuzeydeki kısım Rus Ermenileri, doğudaki kısım İran Ermenileri, batıdaki kısım ise Osmanlı Ermenileri olarak anılmaktadır. Osmanlı Ermenileri olarak ifade edilen yer Doğu Anadolu'yu kaplamaktadır. Bu bağlamda Doğu Anadolu⁵² Ermeniler için önem arz eder.

Osmanlı Devleti, Kırım savaşı'ndan sonra 1856 Islahat Fermanı'nı ilan etmesine rağmen ne müttefikleri konumundaki İngiltere ve Fransa'yı ne de ezeli rakibi olan Rusya'yı memnun edebildi. Balkan Hıristiyanlarını, Osmanlı hâkimiyetinden kurtarma misyonunu yüklediğini iddia eden Panistlavist Rusya'nın isteklerine İngiltere ve Fransa karşı çıkınca, Rusya Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerini hızlandırmıştır. 1877-78 savaşında Osmanlı Devleti'ni yenen Rusya, Bulgaristan'ın yanı sıra Ermenilerin geleceği konusunda da taleplerde bulunmaya başladı. Rusya daha önce oluşturduğu Ermenistan topraklarına Doğu Anadolu'yu da katarak, güneye inme siyasetinde kendisine bir vassal devlet oluşturmak istemiştir.

Anadolu'da Ermenilik, Balkanlarda da Slavlık hürriyeti için harekete geçtiğini dünyaya ilan eden Rusya, kendi idaresindeki Ermenistan'a istiklal vermemiştir. Onların gözünü boyamak için generaller, genelkurmaylar yetiştirip, ordusuna katmıştır. Ermeni ve gürcü yardımlarına da dayanarak Erzurum ve Kars yaylalarına kurulmuştur⁵³.

Rusya'nın daha da güneye inerek Hindistan sömürgesini tehdit etmek isteyen İngiltere ise bölgede kendi hâkimiyetinde bir Ermeni Devleti kurmayı⁵⁴, şayet bu

⁵² Ermeniler Doğu Anadolu'yu anayurtları saymaktadır. Tarihten Ermenilerin Doğu Anadolu'nun otokon ahalisi olmayıp dışarıdan buraya yerleştikleri ve bu bölgedeki varlıklarının ancak M.Ö 512 yılına kadar gidebildiği anlaşılmaktadır. www.ermenisorunu.gen.tr/makalalar/ Doğu Anadolu Ermenilerin Ana yurdu mudur? 5 Mayıs 2006.

⁵³ Kazım Karabekir, Ermeni Dosyası, Hazırlayan Prof. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul: 1995, s. 131.

⁵⁴ İngiltere bölgede varlığını sürdürmek istiyordu. Trabzon, Erzurum ve Doğu Beyazıt vasıtasıyla Karadeniz'i İran'a bağlayan ticaret yolu İngilizler için önemliydi. 1840 yılından itibaren Mançester'e yerleşen Ermeniler, İngiliz tezgâhlarının dokuduğu pamuklu kumaşları bu yol vasıtasıyla İran'a ve Orta Asya'ya gönderiyordu. İngiltere Ermenileri korumak durumundaydı. Çünkü Doğu Anadolu ve Kuzey

gerçekleşmezse, Doğu Anadolu'da ıslahat yaptırarak kendi nüfuzunda bir Ermeni bölgesinin oluşmasını istemeye başlamıştır. Bu amaçla bazı İngiliz subaylarını Doğu Anadolu'ya göndererek, oluşumu yerinde tetkik etmişlerdir. Fakat Ermenilerin bölgede azınlıkta olduklarını tespit edince, bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir⁵⁵. İngilizler ayrıca 1882 yılında Mısır'ı işgal edip, orada hâkimiyet kurmaya muvaffak olunca Ermeniler ikinci plana atılmıştır⁵⁶.

Berlin Antlaşması Doğu Anadolu'da meskûn olan altı ilde (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Harput) Ermenilerin lehinde reformlar yapılması gerektiğini belirtmiştir. O zamanki idari bölünmenin altı ili günümüzde Erzurum, Erzincan, Van, Ağrı, Hakkâri, Muş, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Elazığ, Bingöl, Mardin, Malatya, Sivas, Amasya, Tokat, kısmen de Giresun ilini kapsamıştır⁵⁷. Bu durum Anadolu'nun üçte birinden fazlasını teşkil etmiştir.

Ermeniler bu bölgelerde yoğundu. Zaten Doğu Anadolu ve kısmen Karadeniz'de gayrimüslim nüfus yoğunluğunu Rumlar ve Ermeniler oluştururdu.

1. 1. Ermeni Kilisesi

1895 yılına kadar Ermeni cemaatinin Eçmiyazin⁵⁸, Akdamar ve Sis Katogikoslukları olmak üzere üç büyük kilisesi vardı. Erivan bölgesi Ermenileri Eçmiyazin'i, Doğu Anadolu Ermenileri Akdamar'ı, Sis, Adana, Maraş, Zeytun, Gürün, Darende, Divrik, Malatya, Besni, Yozgat, Urfa, Rumkale, Birecek, Nizip, Ayıntap, Halep, Antakya, Lazkiye, Suriye ve Kıbrıs Ermenileri ise Sis'i kendilerine dini merci tanırdı⁵⁹.

Ermenilerin büyük kısmının mensup olduğu mezhebe, Ermeni kilisesinin temellerini kuran Gregor'un adına izafeten "Gragoryen" denilmiştir. Hıristiyan dünyasında Ermenilerin milli kiliselerine Gragoryen Kilisesi adı verilmiştir⁶⁰.

İran transit ticareti Ermenilerin elindeydi. Erdal Aydoğan, ittihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908–1918, Ötüken Yay., İstanbul: 2005, s. 231.

⁵⁵ Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2005, s. 26–27.

⁵⁶ Karabekir, a.g.e., s. 143.

⁵⁷ Editör: Eklemmedin İhsanoğlu, a.g.e., s.110.

⁵⁸ Eçmiyazin, Hz. İsa'nın indiği yer demektir. Kilise ananesine göre, Hz. İsa bu kutsal yere inerek Ermeni Kilisesini kurmuş, diğer büyük mezheplerin kiliselerinden ayrı ve müstakil kalmıştır. Eçmiyazin Osmanlı kaynaklarında ise "Üç Kilise" adı ile anılmaktadır.

⁵⁹ Erdal İlter, "Ermeni Kilisesi ve Terör", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003, S. 38, s. 75.

⁶⁰ İlter, a.g.m., s. 77.

Ünlü Ermeni yazarlarından Pastırmacıyan kilise için ‘Ermeni kilisesi Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur’ demiştir. Kamuran Gürün ise yukarıdaki gerçeği şu şekilde ifade etmiştir. ‘Aslında Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil, Ermeni kilisesinden Ermeni kilisesi milletinden bahsetmek icap eder. Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir’⁶¹.

Doğu Anadolu’da Ermenilere ait kiliselerin sayısı oldukça fazladır. Kamuran Gürün eserinde Erzurum ve Van’da toplam 109 kilise olduğunu ifade eder⁶². Harput, Eğim, Çimişkezek, Palu ve Siirt çevresinde ise 48 kilise olduğunu yazmaktadır⁶³.

Doğu Anadolu’da kiliselerin fazla oluşu Ermeni cemaatinin bir o kadar destek gücünün çokluğunun göstergesidir.

Bitlis Rus Konsolosu tarafından İstanbul Rus Elçisine gönderilen 3 Aralık 1910 tarihli ve 602 numaralı rapor⁶⁴, kilise ile Taşnak mensupları arasındaki ilişkiyi göstermiştir. Taşnak komitesinin Bitlis ve Muş’taki faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Rapora göre Muş’un köylerinde okullar için para toplayan Ermeni ihtilalcisi Karnik’in Taşnak Komitesine girmeden önce papaz olduğu ifade edilir. Asıl adının Dacad Vartabed olduğu, ruhani kisveyi bırakıp Taşnak komitesine girip takma ad kullandığı yazılıdır. Hatta Ermeni cemaati ve ruhani idareleri tarafından temin edilen okullara Taşnak mensuplarının müfettiş sıfatı ile gitmekte olduğu yine ifadeler arasındadır. Bu durum bize Kilisenin Ermeni ihtilalcileri üzerinde ne kadar etkili olduğunun bir kanıtıdır.

Kilise yapmış olduğu propagandalarında Ermeni halkına dünya cenneti vaat etmiştir. Bir kere Ermeni Krallığı kuruldu mu artık o zengin vilayetler, o mallar, mülkler, ganimetler hep Ermenilerin olacak ve bugün masal olan Ermeni tarihi yeniden dirilecektir. Bu cennete kavuşmak için bir sırat köprüsü geçmek gerekmektedir. Avrupa’dan sokulan bombalar, dinamitler, silahlar mekteplerde ve kiliselerde

⁶¹ Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi, Aydınlar Ocağı Yay. , İstanbul: 1986, s.90.

⁶² 109 Kilisenin de hepsi Ermenilere aittir diyemeyiz. Çünkü o bölgede Rumlar da bulunmaktaydı.

⁶³ Gürün, a.g.e., s. 161.

⁶⁴ İter, a.g.m., s. 85.

saklanacak, bunların kullanılması öğrenilecek ve emir olunan günde bunlarla Türk halkı yok edilecektir⁶⁵. Lakin umdukları gibi olmamıştır.

General Mayeski Ermenilerin vaziyeti hakkında “Van, Bitlis İlleri İstatistiği” adındaki eserinde şunları ifade etmiştir:

‘Türkiye’deki Ermeniler hakkında dayanılmaz denilen şikâyetler, kasabalılara ait değildir. Bunlar her zaman serbesttirler, her hususta çıkarları korunur. Köylüleri ise çiftçilik ve sulama işlerini iyi bildiklerinden, Türkiye’deki Ermenilerin vaziyeti orta Rusya köylülerinin halinden çok daha iyidir. Bunlar devamlı olarak Kürtlerin saldırılarına uğruyor sanılmamalıdır. Çünkü bu iddia doğru olsaydı, şimdiye kadar buralarda hiçbir Ermeni köyü kalmaması gerekirdi. Buna karşılık Ermeni köyleri, daima Kürtlerin köylerinden daha zengin ve onlara kıyasla daha verimlidir.

Batılı diplomatlar da kendi yönlerinden bu milliyet kavgasından gaddarcasına istifadeye girişerek, Ermenilerin milli duygularını tahrik ederek Türkiye’de bir Ermeni sorunu meydana çıkardılar

Komitacıların girmediği yerlerde Ermeniler rahat etmişlerdir. Bu komiteler bugün de faaliyete geçseler, Ermeniler eski kötü duruma düşerler⁶⁶.

Bu ifadeler Ermenilerin geçmişini düşünmeden ve ilerisini net görmeden yanlış hareket ettiklerinin batılı gözüyle açık kanıtıdır.

1. 2. Doğu Anadolu’daki Ermeni Nüfusu

Nüfus, bölgedeki Ermenilerin durumlarının anlaşılması için gözden kaçmaması gereken diğer bir husustur. Doğu Anadolu Ermeni nüfusu açısından özellikle o altı il kapsamında büyük devletlerin dikkatini çekmiştir. 1914 yılına ait Justin McCarthy’nin nüfus istatistiğine göre hesaplaması şu şekildedir⁶⁷.

⁶⁵ Karabekir, a.g.e., s.145.

⁶⁶ Uras, a.g.e., s.420.

⁶⁷ Ermeniler: Sürgün ve Göç, Hazırlayanlar: Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, TTK Yay. , Ankara: 2004, s.44.

Çizelge 1. 1: 1914 Yılına Ait Justin McCarthy'nin Nüfus İstatistiği

Vilayetler	Osmanlı (1914)	Ermeniler (McCarthy)	Toplam Nüfus	Oran %
Bitlis	117.492	191.156	611.391	31,3
Ma'muretül-aziz	79,821	111,043	680,241	16,3
Diyarbakır	65,850	89,131	754,451	11,8
Van	67,797	130,500	509,797	15,6
Erzurum	134,377	163,218	974,196	16,8
Sivas	147,099	182,912	1.472.838	12,4

Osmanlı Sicil-i Nüfus Ahali-i Umumiyesi'nin 1895 yılına ait altı ildeki nüfus istatistiğine göre ise durum şöyledir⁶⁸.

Çizelge 1. 2: Osmanlı Sicil-i Nüfus Ahali-i Umumiyesi'nin 1895 Yılına Ait Altı İldeki Nüfus İstatistiği

Vilayetler	İslam	Ermeni
Erzurum	441,671	101,119
Bitlis	167,054	101,358
Van	282,582	71,582
Diyarbakır	240,574	45,291
Ma'muretül-aziz	300,194	73,178
Sivas	735,489	112,649

1897 tarihinde Osmanlı hükümetince yapılmış olan özel bir araştırmada bölgenin toplam nüfusunun o yıl 3.179.000'e çıktığını ve bu rakamın 2,5 milyonunun Müslüman, 566.267'sinin Ermeni ve geri kalanın da diğer milletlerden oluştuğunu göstermektedir⁶⁹.

Osmanlı topraklarının bütününde bile Ermenilerin toplam nüfusu iki milyon dahi değildir. Bu durumda Anadolu Vilayetlerinde çoğunluk olduğu bir nokta gösterilemez⁷⁰. Böylelikle Ermenilerin Berlin Kongresi'nde Doğu Vilayetlerinde bağımsız devlet

⁶⁸Ermeniler: Sürgün ve Göç, s.47.

⁶⁹ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830–1914), Tarih Vakfı Yurt Yay. , İstanbul: 2003, s. 95.

⁷⁰ Lee, a.g.e., s. 42.

kurabilmek düşüncesi ile fazlasıyla büyütülmüş rakamlar ileri sürdükleri ortaya çıkmaktadır.

Ermeniler Doğu Anadolu'da gayrimüslim cemaat arasında nüfus oranı en fazla olanı olmuştur. Fakat bu durum onların bu topraklarda hak iddia etmesi anlamına gelmemiştir. Kaldı ki onlar yaşantı itibari ile son derece rahat yaşamışlardır. Bu hallerinden kendileri de az çok farkında olmuşlardır. Lakin Rusların kışkırtmalarına da karşı gelmeyip bölge halkını zor durumda bırakmışlardır.

Ermeniler de Ruslara kendi kiliselerini verecek kadar ileri gitmişlerdir. Sebebi ise Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarında yenilgiye uğramıştır. Bu hal Ermenileri heyecanlandırmış, artık kendilerinin Türklerle beraber yaşamalarının imkânsız olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Ermeniler Rusları Doğu Anadolu'nun işgaline zorlamak amacıyla dağlarda silahlı Ermeni çeteleri oluşturmuşlardır⁷¹.

Bu durum, Bitlis Rus Konsolosu'nun İstanbul Rus Elçisi'ne gönderdiği 24 Aralık 1912 tarihli raporunda geçen şu açıklamadan anlaşılmaktadır.⁷²

“Şehirli ve köylü Ermeniler, papazlarıyla birlikte, her vakit Rusya'ya meyillerini açıklamışlar ve Türk Hükümetinin buralarda asayiş, kanun ve nizamları yerine getirmekten aciz bulunduğunu her zaman söylemişlerdi. Birçok Ermeni mabetlerinin Ortodoks kilisesine çevrilmesi için kendi kiliselerini Rus askerlerine takdim etmeyi şimdiden vaat ediyorlardı”.

1. 3. Doğu Anadolu Sınırdaki Durum ve Hamidiye Alayları

Doğu Anadolu sınırında Ermeniler menşeli sıkıntılar yaşanmıştır. Bunda gerek Osmanlı Hükümeti'nin ve gerekse Rusya'nın müdahalesi olmuştur. 28 Ekim 1903 tarihli Osmanlı belgesinde böylesi bir durumla alakalı bir mevzu geçmiştir. Oltu ve Kağızman cihetinden Osmanlı sınırına tecavüze hazır 200 Ermeni fesedesi varlığını Hariciye Nezareti Petersburg Sefâret-i Seniyyesine bildirmiştir. Bunun üzerine Petersburg Sefâret-i Seniyyesi çetelerin dağıtılması ve acil önlemlerin alınması hususunda memurlara gereken talimatlarda bulunduğunu beyan etmiştir⁷³.

⁷¹ Hocaoğlu, a.g.e., s. 493.

⁷² Hocaoğlu, a.g.e., s. 495.

⁷³ B.O.A., HR .SYS., 2864/45, 1903 10 15.

Ermenilerin Osmanlı Devleti sınırındaki durumları da Osmanlı Devleti'nin denetimi altında yer almıştır. Vanlı yedi Ermeni askerinin Rusya'ya firar ederken yakalandıkları 8 Kasım 1906 tarihli Osmanlı Belgesinde bulunmuştur. Belgeye göre yakalananlar arasında Kigork adlı kişinin üzerinden çıkan evrakta, toplanan Ermenilerin birkaç gün içinde sınırdan Rusya'ya firar edecekleri anlaşılmıştır. Serasker Rıza derhal bu duruma engelin olmasını istemiştir⁷⁴.

Aynı tarihlerde Rusya sınırında bulunan Oltu'nun Örtülü köyünde kırk elli kadar Ermeni atlısının toplandığının ve 200 kadar Ermeni'nin Oltu'da bir arada olduğunun haberi gelmesi üzerine hudutta dikkatli bir izleme başlamıştır. Çünkü toplanan kişilerin karışıklık çıkaracağı sezilmiştir⁷⁵.

Serasker Rıza Bey'e ait olan 15 Mayıs 1908 tarihli raporda Osmanlı sınırına dikkatleri çekmiştir⁷⁶. Kars Şehberderliği'nden gelen rapora göre sınırda silahlanma olduğunu, ancak Rusya Hâriciye Nâzırı İzovolski'nin Roma'da irat ettiği nutuk sonunda (1905 yılında) Rusya'nın Japonya ile yapmış olduğu savaştan dolayı sarsılmış olduğu için herhangi bir savaşı da göz önüne alabilecek durumda olunmadığını ifade etmiştir.

Batum'da bulunan altı yüz piyade Kazak askerinin güyâ Osmanlılar tarafından aniden hücum bulacağı korkusuyla korunmalarına dair Artvin Ermenilerinin istekleri üzerine geri çevrilmek üzere hududa gönderildiği 5 Haziran 1908 tarihli Osmanlı belgesinde yazılmıştır. Aynı raporun devamında ise Oltu kasabasıyla diğer bazı mevkilerde fazlasıyla cephane saklayan Ermenilerin ansızın hücum fikrinde oldukları Batum Başşehbenderliği vekâletinden Hariciye Nezâret-i Celîlesine yazılıp Osmanlı Hükümeti'ne dikkatleri artırma cihetli bir uyarı yapılmıştır⁷⁷.

II. Abdülhamit Doğu Anadolu'da sarsılan devlet otoritesinin yeniden tesisi için bir takım çözüm yolları aramıştır. Arayış sonunda "Hamidiye Alayları" adını alan birliklerin kurulması gündeme gelmiştir.

Hamidiye Alayları'nın kuruluş amacını oluşturan etmenler şunlardır:

Doğu Anadolu'da devlet otoritesini sağlamlaştırmak, aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, Doğu Anadolu'da Ermeni faaliyetlerini önlemek, muhtemel bir Rus

⁷⁴ B.O.A., Y.. MTV. 290/172 1. Belge, 1324 N 22.

⁷⁵ B.O.A., Y.. MTV. 290/172 2. Belge.

⁷⁶ B.O.A., Y.. MTV. 310/171 1. Belge, 1326 Ca 26.

⁷⁷ B.O.A., Y.. MTV. 310/171 2. Belge.

gücüne karşılık elde hazır bir kuvvet bulundurmak, dış devletlerin tahrikine karşı Doğu Anadolu'yu elde tutmak, İslamcılık politikasını Doğu Anadolu'da yürütmektir⁷⁸.

Hamidiye Alayları ile bu amaçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. 8 Nisan 1908 tarihli Osmanlı belgesinde Erzurum'dan hareket eden Hamidiye alayının Van tarafına gideceğinin duyulması ile Ermeni fesedesi dükkânlarını açmaya başlamıştır. Dükkânları açmakla kalmamışlar aynı zamanda alışveriş de olmuştur⁷⁹. Ermenilerin Hamidiye Alaylarından çekindiklerini göstermesi açısından önem teşkil etmiştir.

Hamdiye Alayları daha sonra adını Aşiret Alayları olarak almıştır. 1911'de Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Aşiret Hafif Süvari Alayları, Nizamiye Hafif Süvari Alayları namıyla değiştirilerek, Nizamiye Ordusuna bağlanmıştır. 1913 tarihinden itibaren alayların "İhtiyat Süvari Alayları" adıyla yeni bir düzenlemeye tabi tutuldukları Doğu Anadolu'daki aşiret süvari fırkalarının Erzurum'daki III. Ordu emrine verildiği görüşülmüştür⁸⁰.

1. 4. Misyoner Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetleri Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler üzerinde etkin olmuştur. Bu anlamda gayrimüslimleri İngilizler Protestan, Ruslar Ortodoks, Fransızlar da Katolik mezhebine çekmeye çalışmışlardır.

Protestanlık mezhebinin misyonerlik faaliyeti daha fazla bir sahayı kapsamıştır. 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kilise'ye bağlı misyonerler Osmanlı Devleti'ne dağılmıştır. Yalnızca Amerikalı olarak 176 misyoner ve bunların yanında 869 mahalli yardımcı olarak çalışmıştır⁸¹.

Misyonerlerin faaliyet gösterdikleri alan daha çok Ermenilerin bulunduğu yerleri kapsamıştır. Bu mekânlar arasında Harput ve Ayıntap dikkat çekmiştir. Harput'ta bir Fransız koleji, bir Amerikan Koleji ve bir de Alman mektebi kurulmuştur. 1818 senesinde Amerikan Board ajanları Ayıntap'a yerleşmişler ve 1831'li yıllarda kurdukları matbaada bastırdıkları İncilleri bilhassa Ermeniler arasında dağıtmışlardır. 1848'de yine Ayıntap'ta daha sonra Tıp fakültesine dönüştürülecek olan Amerikan

⁷⁸ Erdal Aydoğan, a.g.e., s. 140.

⁷⁹ B.O.A., Y.PRK.ASK, 255/51, 7 Ra 1326, 2. Belge.

⁸⁰ Aydoğan, a.g.e., s.143.

⁸¹ Gürün, a.g.e., s.63.

Hastanesi ve Ermeni azınlık okulları açılmıştır. 1908 yılına gelindiğinde Ayıntap'ta 9 Türk okuluna karşılık 20 azınlık okulu sayılmıştır⁸².

II. Abdülhamit'in Ahmet Şakir Paşa'dan Vilayât-ı Sitte'deki Misyoner Okulları'nı araştırmasını istemiştir. Ahmet Şakir Paşa'nın araştırmasına göre durum şu şekildedir⁸³.

Çizelge 1. 3: Ahmet Şakir Paşa'nın Araştırmasına Göre Vilayât-ı Sitte'deki Misyoner Okulları

Vilayet	Okul	Açılışı/ Ruhsat	Öğrenci Erk/Kız	Mezhebi
Merzifon	Anadolu koleji (Amerikan İdadi) Amerikan kız mektebi Sanayi Mektebi Ruhban Mektebi Yetimhaneler	1280/ 9 Za . 312	550	Büyük çoğunluğu Protestan.
Gürün	Mektep ve Küçük Kilise Yetimhaneler	16 K.Evvel 1314	25 / 9	Ermeni
Sivas Merkez	Kız Mektebi Yetimhane Erkek mek. ve Kilise	1854/27 Teş.ev. 314 H.312/27 Teş.Ev.314 1854/12 Teş.Ev.312	55 Kız 94/107 340/	Ermeni Ermeni Ermeni
Tokat Sancağı	Mektep ve Küçük Kilise	1853/5 Tem. 314 1899	28/ 16/	Ermeni
Zile	Mektep	H. 1295/ 15 Teş.Ev. 315	8/24	Ermeni
Diyarbakır Mardin Sancağı	Erkek Mektebi Kız Mektebi Ruhban Mektebi	1280/16 Mart 310 1280/16 Mart 310	37/ 40	Süryani Protestan

⁸² Süslü, a.g.e. , s.29.

⁸³ Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899), Eren Yayıncılık, İstanbul: 1993, s. 74.

Bitlis	Gece Kız Mektebi Yetimhane	1300		Her ikisi de Ermeni Protestan
Tuh	Kız ve Erkek Mektebi İbtdaiye	1300		
Muş Sancağı	Erkek Mektebi Kız mektebi gece ve gündüz Erkek ve Kız Mektebi İbtidaisi	Ruhsatsız Ruhsatsız		Protestan Protestan
Mamuratül-aziz merkez Sancağı	Amerikan Mektebi İbtidaisi Kız Mektebi İbtidaisi Sıbyan ve gece Mektebi Ruhban Mektebi Yetimhane	1273	Toplam 1040 248/78	Yarısı Protestan Ermeni diğerleri Katolik Ermeni ve Süryani
Erzurum Merkez Sancağı	Kız gece mektebi Erkek gece mektebi Yetimhane	1269/29 Eylül 1309 (aynı)	/15 75/ /61	Ermeni Ermeni
Van Merkez Sancağı	Erkek mektebi (Bağlar'da yarısı geceli) Kız Mektebi (Biri Bağlar'da yarısı geceli) Yetimhane	1290 1310	337 /460 200/160	Ermeni Ermeni Ermeni

Ahmet Şakir Paşa'nın araştırmasında Avrupalı misyonerlerin yanında Amerikalı misyonerlerin de faal oldukları açıkça görülmüştür. II. Abdülhamit'in meseleye el atması üzerine harekete geçen Dâhiliye Nezareti, Valilere göndermiş oldukları yazıda dikkatli olunması, Anadolu'daki misyonerlerin çalışmalarının böyle devam etmesi halinde, yakın gelecekte halk arasında bir karışıklık çıkmasının ihtimal olduğunu bildirmiştir⁸⁴.

1901 ile 1902 tarihlerinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin resmi istatistiğine göre altı ilde Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni okul sayıları şu şekildedir⁸⁵.

⁸⁴ Karaca, a.g.e., s. 75.

⁸⁵ Süslü, a.g.e., s. 47.

Çizelge 1. 4: 1901 ile 1902 Tarihlerinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Resmî İstatistiğine Göre Altı İlde Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni Okul, Talebe ve Öğrenci Sayısı

Vilayetler	Ermeni Okulu	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Öğretmen
Erzurum	27	1956	1178	85
Bitlis	12	571	63	20
Van	21	1323	554	59
Diyarbakır	4	690	324	27
Ma'muretül-aziz	27	2058	496	58
Sivas	46	4072	549	73
Toplam	137	10670	3164	322

Bazen alenen bazen ise gizliden gizliye Türk düşmanlığı yapılan Osmanlı Devleti'ndeki okulların sayısının bu kadar fazla olmasına ve Devletin Müslüman okullarınınkinden fazla haklara sahip olmalarına karşılık, Rusya'da 1885'te Kafkasya'da 600 Ermeni okulu kapatılmıştır⁸⁶. Hayır kurumları ve kültür derneklerinin faaliyetleri durdurulmuş, cemaatin din işlerine müdahale edilmiştir⁸⁷.

Amerika Birleşik Devletleri, 1823'ten itibaren benimsediği Monreo doktrini ile Avrupa'daki siyasal düzenlerden uzak durarak ticari ilişkilere girmeyi yeğlemiştir. Bu ilke çerçevesinde Yakın Doğu' da birçok okullar açarak Osmanlı Devleti ile de ticari ve kültürel ilişkilere girmiştir. Amerika'da bu faaliyetler için Osmanlı Avrupa'sına ve Yakın Doğu'ya yönelik birçok misyoner cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetler Osmanlı Avrupa'sında ve Yakın Doğu'da Amerikan çıkarlarını korumaya çalışmıştır.

Türkiye'de ilk Amerikan ticaret şirketi 1811'de İzmir'de kurulmuştur. İki Amerikalı misyoner de 1820 yılında İzmir'e gelmişlerdir. Sayıları XIX. asır devamınca artan Amerikan misyonerleri Müslümanlar arasında din propagandasına girişilirse de başarı sağlayamamışlardır. Bunun üzerine Ortodoks Rumlar ve Gregoryen Ermenileri Protestanlığa kazandırmak yolunu tutmuşlardır.

⁸⁶ Süslü, a.g.e., s. 49.

⁸⁷ Abdurrahman Çaycı, Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2000, s. 21.

Ancak Osmanlı tebaası Rumlar kiliselerine bağlı oldukları için misyonerlerin tesirinde kalmamışlardır. Fakat milli şuurları yeni uyanmaya başlayan Ermeniler, Amerika Birleşik Devletleri'nin himayesini elde etmek amacıyla, Protestan propagandasına duyarlılık göstermişlerdir. Böylece “American Board” misyoner teşkilatı, 1914 yılına doğru, bugünkü Türkiye sınırları içinde 426 okul ve 9 hastane açmışlardır. Bu eğitim ve sağlık kurumlarının çoğu Ermenilerin dağınık halde yaşadıkları Orta ve Doğu Anadolu’da çalışmalarını sürdürmüştür⁸⁸.

Amerikan misyonerler Board’ın emri ile Anadolu’yu üç ana misyon bölgesine ayırmışlardı. Trabzon-Mersin arasına çekilen çizginin batısında kalan bölge; Batı Türkiye Misyonu, Sivas’ın güneyinden Mersin’e, Mersin’den Halep’e çekilen doğru çizgiler içinde kalan bölge; Merkezi Türkiye Misyonu bölgesini oluşturmaktaydı. Antep, Halep, Adana, Urfa, Antakya ve Maraş bölgesi bu sahayı oluşturuyordu ve Antep merkezdi. Bu iki misyonun doğusunda kalan alanlar ise; Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer almıştır. Bu misyon bölgesinin merkezi ise; Harput’tur. Harput ile birlikte Bitlis, Erzurum, Van, Diyarbakır, Mardin şehirleri ve havalisi bu merkezin faaliyet alanı idi⁸⁹.

Amerikan misyoner okullarında İngilizce öğrenen Ermenilerden bazıları ABD’ye giderek oraya yerleştiler. 1890’larda Hınçak ve Taşnak ihtilalci derneklerini kışkırtması sonunda oluşan Ermeni ayaklanmalarının bastırılması ardından Ermenilerin Amerika’ya göçü hızlandı. Bunlar yeni vatanlarında Türkiye aleyhine propaganda yapıyorlar, Türklerin kan dökücü ve gaddar bir millet olduğuna Amerikalıları inandırıyorlardı.

Osmanlı Hükümeti bunun üzerine tedbir amaçlı 1867’de açılmış olan Washington elçiliğine Ali Ferruh Bey’i tayin etti. Ali Ferruh Bey 1898 Mart’ında Amerika’ya ulaştı ve kısa zamanda basın mensuplarıyla dostluk ilişkileri kurdu. Onlara Ermeni meselesinin gerçek yüzünü anlattı. Bunun sonunda Washington Post gazetesi başyazarı Mr. Richard 1899 Martı’nda “Fesatçı Cemiyeti” başlıklı bir yazı yazmış ve bu makale birçok Amerikan gazetesinde basılmıştı.

⁸⁸ Ercüment Kuran, “Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.’de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi”, Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay. , Ankara: 2001, s. 198.

⁸⁹ Remzi Kılıç, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, <http://host.nigde.edu.tr/~remzikilic/yayinlar/MiSYONERLiKVETuRKiYE.html>’den Google’dan 22 Aralık 2006 da alınmıştır.

Makalede kısaca şunlar ifade edilmiştir. Ermeniler Hıristiyan oldukları için değil, isyan hareketlerinden ve kanuna karşı gelmelerinden dolayı cezaya çarptırılıyordu. Türklerin mezhep kavgalarında bulunmadıkları da bildirilmiştir⁹⁰.

ABD'nin Almanya'ya 20 Nisan 1917'de savaş ilan etmesinden sonra Osmanlı Devleti, ABD ile siyasi ilişkilerini kesmiştir.

Vahan Kardaşyan adlı Ermeni avukat ABD'nin Berlin eski büyükelçisi James W. Gerard ile beraber 1919'da "American Comitte for the İndependence of Armenia" (Ermenistan Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi)ni kurmuştur. Bu dernek ülke çapında propaganda faaliyetine koyulmuştur. Ermeniler lehine ve Türkler aleyhine geniş bir basın kampanyası açılmıştır. Ermeni taraftarları Kafkasya'nın bir parçasını, Doğu Anadolu'yu ve Çukurova'yı kaplayacak olan Ermenistan üzerinde ABD'nin manda kabul etmesi için Senato ve Temsilciler Meclisi'ne baskı yapmışlardır. Başkan Wilson Ermeni davasını desteklemiştir. Ermenilerin nüfus durumunu ve sosyo-ekonomik şartları yerinde incelemek üzere, King-Crane⁹¹ Komisyonu'nu 1919 yazında Orta Doğu'ya, General Harbord Heyeti'ni de aynı yılın sonbaharında Doğu Anadolu'ya göndermiştir. King-Crane Komisyonu dönüşünde hazırladığı raporda Amerikan mandası altında Ermeni devleti kurulmasını tavsiye ettiyse de, Harbord Ermenistan mandası'nın kabulü ABD'ye beş yılda 750 milyon dolara mal olacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Senato Wilson'un ısrarına rağmen, Ermeni mandası teklifini 2 Haziran 1920 tarihinde reddetmiştir⁹².

I. Dünya Savaşı süresince Amerika ile olan ilişkilerimiz kesintiye uğramış olsa da, Osmanlı Hükümeti, Amerikan ticari kuruluşları ile olan ilişkilere büyük önem vermiştir. Daha dünya savaşı sırasında bile bölgede bulunan Amerikalılara iyi muamelede

⁹⁰ Kuran, a.g.m., s.199.

⁹¹ Bu konuda Birleşik Devletler tarafından görevlendirilen heyetlerden biri de "King-Crane" heyeti idi. Aslında Türkiye ve Ermenistan üzerinde öngörülen manda konusunda siyasal bir misyon üstlenmiş olan bu heyetin başkanları Charles Richard Crane ve Henry Churchill King'di. Özellikle Ermenistan konusundaki hedefleri, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki "misyoner teşkilatı" ile "American Board of Commissioners for Foreign Missions" ve onun hayırsever üvey evladı konumunda olan "Near East Relief" tarafından desteklenmekteydi. Önceki, Ermenilerin ve Osman İmparatorluğu bünyesinde bulunan diğer Hıristiyan unsurların eğitimi ile meşgul olmuştu. İkincisi ise Ermeniler için yardım sağlıyordu. Son zamanlarda finansal destek vererek, Ermenileri tahrik eden Near East Relief, büyük bir anti Türk propaganda kampanyası sahneye koymuştu. Her ikisi de Amerikan Protestan misyoner kuruluşları olan Robert College ve Board of the Constantinople Women's College'in mütevellisi olan Crane idi. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Metin Ayışığı, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 2004, s. 76.

⁹² Kuran, a.g.m., s. 200–201.

bulunması, çalışmalarında güçlük çıkarılmaması konusunda ilgili vilayetleri uyarmıştır. Fakat savaş sırasında ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi, Elazığ ve çevresinde bulunan Amerikan okul ve hastane gibi müesseselere askeri ihtiyaçlar nedeniyle el konulduğu gibi, gerekirse misyonerlerin bölgeden uzaklaştırılması gibi tedbirlere de başvurulmak mecburiyetinde kalmıştır⁹³.

1. 5. Doğu Anadolu'da Asayişin Sağlanması

Osmanlı Devleti'nde Zaptiye Teşkilatının yerine 1903 yılında Jandarma Teşkilatı kurulmuştur. Jandarma Teşkilatı da kendi içinde piyade ve süvari olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu teşkilat özellikle Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaş'ında memleketin iç güvenlik ve savunmasında büyük hizmetler görmüştür. Bu teşkilat, II. Meşrutiyet'le birlikte Harbiye Nezaretine bağlanmış, tüm ihtiyaçları ordu tarafından karşılanmıştır⁹⁴.

Doğu Anadolu'da başlatılan ıslahatlar çerçevesinde en çok üzerinde durulan konuların başında, bölgede meydana gelen asayişsizlik ve eşkıya hareketlerinin meydana getirdiği huzursuzluktu. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerle yaptığı ıslahat görüşmelerinde bölgede jandarma ve adliye teşkilatının yetersizliği işlenmiş, gerekli tedbirlerin alınması için öneriler yapılmış ve bölgede gerekli çalışmaları yapmak üzere Umumi Müfettişlerin görevlendirileceği bildirilmiştir. Bu müfettişler illerinin sivil idare, adliye, polis ve jandarmasını kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin isteği ile yetkileri hududu dairesinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askeri kuvvetler, genel müfettişin emrine verilecektir⁹⁵.

Asayişin temini önemli olduğu için gelebilecek şikâyetlerin önünü almak maksatlı hükümetler tarafından bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerin başında Jandarma efradı sayısını artırmak gelmiştir. Van vilayetinde 1265'ten 1345'e, Diyarbakır'da 1180'den 1260'a, Erzurum'da 1115'ten 1485'e, Bitlis'te 1190'dan 1490'a, Elazığ'da 980'den 1330'a, Sivas'ta 1235'ten 1555'e çıkarılmıştır. Adliye teşkilatı hususunda sıkıntı çekilen kazalara adliye teşkilatı tesis edilmiştir. Bu yerlerden

⁹³ Metin Ayışığı, a.g.e., s. 140.

⁹⁴ Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908–1918, Ötüken Yay., İstanbul: 2005, s. 147.

⁹⁵ Uras, a.g.e., s. 399.

bazıları Bitlis; Ahlat, Hizan, Şirvan, Van; Adilcevaz, Gevaş, Şatak, Erzurum; İspir, Tercan, Refahiye, Eleşkirt, Sivas; Mecidözü, Hofik, Reşadiye, Mesudiye'dir⁹⁶.

Ermeniler yabancıların etkisi ile tebdil-i tabiiyet ve tahvil-i mezhep fikrindeydi. Bu fikri siyasi bir gaileye dönüştürülmeden Erzurum Valisi ve hizmetindekiler asayişini sağlamışlardı (25 Mart 1907). O dönemin Erzurum Valisi Nuri Bey bu durumu padişaha arz etmiştir⁹⁷. Böylelikle oradaki görevliler Padişahın taltifine mazhar olmuştur.

6 Mayıs 1907 tarihli Osmanlı belgesinde⁹⁸ alınan tedbirler neticesinde Erzurum'da Ermeni fesedesinin önüne geçildiğini görülmektedir. Hatta bazı Ermenilerin refah ve huzur için İslamiyet'e geçmek teşebbüsünde oldukları da aynı belgede mevcuttur.

28 Aralık 1907 tarihli şifreli mektupta Erzurum'da polisin yakaladığı fesatçıların, kimlik bilgileri, işleri ve münasebette buldukları kişilerle yapılan tahkikatın acilen bildirilmesi Erzurum vilayetinden istenmiştir⁹⁹. Asayişin itina ile takip edildiği bu belge ile de belirtilmiştir. Bu hadiseler alınan önlemlerin yerli yerinde olduğuna birer kanıt hüviyetini taşımakla beraber aynı zamanda her iki tarafında rahat ettiğini de göstermektedir. Her ne kadar Ermeni Komiteleri bölge halkını kışkırtmaya çalışsa da Jandarmanın hemen müdahalesi olayların büyümesine engel teşkil etmiştir.

⁹⁶ Tanin, 1 Temmuz 1913, No: 1648'den naklen Aydoğan, a.g.e., s. 148.

⁹⁷ Y..PRK.UM. 79/79, 11 S 1325.

⁹⁸ Y..PRK.ASK 246/63, 23 Ra 1325.

⁹⁹ Z.B. , 612/95, 15 Ke 1323.

BÖLÜM II

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ ERZURUM ERMENİLERİ

Erzurum ismi, o bölgeye adını veren Erzen şehrinden gelmektedir. Erzurum'un bilinen ilk adı Bizans İmparatoru Teodosios'a izafeten Teopolis'tir. Bölgenin Selçuklular¹⁰⁰ tarafından fethinden sonra Erzen, Erzen-i Rum adıyla anılmaya başlanmıştır. Daha sonra bugünkü 'Erzurum' adını almıştır.

1071 Malazgirt Zaferi sonrası Selçuklu sultanı bu yörenin ele geçirilme işini Saltuk, Mengücek ve Artuk isimli komutanlara vermiştir¹⁰¹. Bizans hâkimiyeti enkazı üzerinde Saltuklular, Mengücekoğulları, Artuklular, Danişmentliler ortaya çıkmıştır. Erzurum ve çevresini Emir Saltuk hâkimiyeti altına almıştır. Anadolu'da kurulan ilk beylik Saltuklu Beyliği olmuş ve bu beyliğe Erzurum başkentlik yapmıştır¹⁰².

Anadolu Selçuklularının bir vilayeti olan Erzurum, Osmanlı hâkimiyetine kesin olarak 1522 tarihinde geçmiştir¹⁰³. Daha sonra Erzurum Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olmuştur.

Osmanlı Hükümeti 1864 tarihinde hazırlamış olduğu vilayet kanunu ile yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Bu kanunnameye göre Erzurum Vilayeti; Erzurum, Çıldır, Muş, Kars, Şarkikarahisar, Beyazıt, Erzincan, Van-Hakkâri sancaklarından oluşmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Erzurum vilayetinin bir kısmı Rusya'ya terk edildiğinden idari taksimat yeniden düzenlenmiştir. 1882'de Erzurum vilayeti Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Beyazıt sancaklarından oluşmuştur.

Ermeniler Erzurum'a Garin diye hitap etmişlerdir. Garin Bölgesi 536 yılında Bizans işgaline uğrayana dek Ermeni Arşaguni Hanedanı'na bağlı kalmıştır. Garin

¹⁰⁰ Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu yeniden fethetmeye başladıkları sıralarda Tuğrul Bey'in emri ile Bizans İmparatorluğu ülkesini istilaya mamur olan iki amcaoğlu Kutalmış ve İbrahim Yinal, bugünkü Erzurum'un 15 km kuzeybatısında bulunan Erzen'i muhasara etmişlerdir. 1048'de altı gün devam eden şiddetli savaştan sonra Erzen Türklerin eline harap bir halde geçmiştir.

¹⁰¹ Konukçu, Selçuklular dan Cumhuriyete Erzurum, s. 21.

¹⁰² Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul: 1998, s. 3.

¹⁰³ İbrahim Hakkı Konyalı'nın Başvekâlet Arşivinde, 387 tapu serisi (Karaman ve Rum) eyaletleri bölümünde 1522 yılında yapılan tespit Erzurum'un Bayburt Emiri'ne bağlı 9 nahiyesi olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Erzurum İl Yıllığı 1967, İstanbul: 1968, s. 39.

(Erzurum) Ermeni ülkesinin ilk şehir merkezlerinden biri olmuştur. Tarihi antik çağlara dayanan şehir Bizans egemenliğinde olduğu süre içinde gelişmiştir¹⁰⁴.

2. 1. Erzurum'daki Ermenilerin Tarihi Seyri

XV. yüzyıl başlarında Timur'un sarayına giderken Erzurum'a uğrayan İspanyol seyyahı ve elçisi Clavijo Erzurum'un kuleli surlarla çevrili, iç kaleye sahip bir belde olduğunu önceleri çok büyük ve geniş iken o sıradaki nüfusunun fazla kalabalık olmadığını, içinde az miktarda Ermeni bulunduğunu ifade etmiştir¹⁰⁵. Bu durum bize Erzurum'da kayıtlarda yer alacak kadar Ermeni nüfusun olduğunu gösterir.

1640 yılında burayı ziyarete gelen Evliya Çelebi, şehirde yetmiş Müslüman ve yedi Ermeni mahallesinin olduğunu kaydetmiştir¹⁰⁶. Evliya Çelebi aynı zamanda dini ihtiyaçlarını on üç kilisede yürüttüklerini, ileri gelenlerinin mavi çuka giydiklerini, başlarına peşkeş sardıklarını, fakirlerin ise şal kebe taşıdıklarını ve ayaklarına ince çarık giydiklerini yazmıştır. Kadınlarının başının yassı olduğunu, beyaz peştamal ve çarşaf örtündüklerini belirtir¹⁰⁷.

Osmanlı Devleti zamanında Erzurum'da Ermeniler rahat yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Millet-i sâdika statüsü onların rahatlığına rahatlık katmıştır. Bu durumu Doğu Anadolu'yu XVII. Yüzyılda gezen seyyah Jean-Baptiste Tavernier de ifade etmiştir. 'Bugün hala dış mahallerde dini vecibelerini serbestçe ifa eden pek çok Ermeni ailesi bulunmaktadır' demiştir¹⁰⁸.

1869 yılında İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan Taylor, "Küçük bir azınlık olmalarına karşın Ermeniler, Erzurum bölgesinde hemen hemen bütün ticareti ve tarımı ellerine geçirmişlerdi. Kasabalarda alışveriş işleriyle sermaye'nin dörtte üçü Ermeni azınlığın elindeydi"¹⁰⁹ diye yazmaktadır.

Rus Konsolosu General Mayevski ise Vilayet-ı Şarkiyye'de yaşayan Ermeni ahalinin en zengin tabakasını oluşturduğunu, bunların sanayi, ticaret ve çiftçilikle

¹⁰⁴ <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/birzamanlar/erzurum.html>.

¹⁰⁵ Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, C. 11, Ankara: 2002, s. 325.

¹⁰⁶ Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 326.

¹⁰⁷ Konukçu, a.g.e. , s. 699.

¹⁰⁸ Enver Konukçu, Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler, Osmanlı 4, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara: 1999, s. 327.

¹⁰⁹ Bilal Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Bilgi Yayınevi, Ankara: 1986, s. 17.

meşgul olduğunu belirtir. Ermenileri şehirli ve köylü tabakalara ayırdığı gibi hem ekonomik hem de sosyal yaşantı olarak bunlarla rekabet edecek bir başka azınlığın olmadığını vurgulamaktadır¹¹⁰.

Erzurum halkı ve idarecileri Ermenilere her zaman iyi davrandılar. Ticaret erbabı tüccarların Osmanlı ülkesi içinde ve dışındaki alışverişlerini serbestçe yapmalarını sağlamışlardır. Resmi görevlerde yer almalarını da temin etmişlerdir. Örnek verecek olursak Erzurum tüccarlarından Hacı Aleksen oğlu Kirkor, Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşılığına diğer kardeş Karabet de aynı yere yerleştirilmiştir. Hacı Makaryan Agop Efendi de rütbe-i sânilik ile mükâfatlandırılmıştır¹¹¹.

1828–29 Osmanlı Rus Savaşı ile seyir değişti. Ermeniler Rus ordusunu ilk kez kurtarıcı olarak karşılaşmışlardır. Böylece tuz-ekmek haklarını bir kenara iterek Türklere cephe almışlardır¹¹². Ermenilerin güvenlerini kazanmak isteyen Erzurum'daki Rus konsolosluğu da Ermeni ileri gelenlerine Rus pasaportu dağıtarak onları elde etmeye çalışmıştır.

2. 2. 1829 Yılındaki Ermeni Göçü

1828–1829 Osmanlı Rus Savaşı ile Ruslar ilk olarak Balkanları aşarak Edirne'ye kadar ilerlediler. Doğu Anadolu'da ise başta Erzurum ve Kars olmak üzere en önemli müstahkem mevkiileri ele geçirerek bölgeyi işgalleri altına aldılar.

Bu savaş esnasında Erivan Vilayeti bölgesinde yaşayan bir kısım Türkler, tacizler sonucu Türkiye içlerine göç etmeye mecbur kaldılar. Savaş sonunda yapılan Edirne anlaşmasından sonra Rusya, Türkiye'de işgal ettiği yerlerden çekilmeye başlayınca, bu bölgelerde yaşayan ve Rus kuvvetlerine yardımcı olarak, yıllardır birlikte yaşadıkları Türklere ihanet eden Ermeniler de Kafkasya'ya göç etmeye başladılar. Nitekim Edirne Antlaşması'nın imzalanması sırasında ve sonrasında yaklaşık 100.000 kadar kişiden oluşan kalabalık bir Ermeni topluluğu Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göçürülerek yerleştirildiler¹¹³.

¹¹⁰ Betül Aslan, Erzurum'da Ermeni Olayları (1918–1920) Hatıralar, Belgeler, Kazılar, Atatürk Üniversitesi Yay. , Erzurum: 2004, s. 4.

¹¹¹ Aslan, a.g.e., s. 5.

¹¹² Konukçu, a.g.m., s. 328.

¹¹³ Kemal Beydilli, "1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler", Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, XII/17, (1988), s. 407.

Rus Komutanı Paskeviç, Çar ile görüştüktan sonra harekete geçti ve Kars ile Erzurum gibi merkezlerde Ermenilere türlü parlak vaatlerde bulundu. Edirne Anlaşması yürürlüğe girdikten sonra Ermenilerin Rus topraklarına geçmesi için ciddi çalışmalar başlatıldı.

Ayrıca Erzurum reayasından gitmeye arzulu olanların, Erzurum Ağaları'nca engellendiği ve bunların satacakları mal ve arazilerinin satılmamasına pek rağbet edilmemekte olduğu, Erzurum'da bulunan General Pankratyev tarafından şikâyet konusu oldu. Gerçekten de Ruslarla barışın sağlanmasından beri Erzurum, Kars Beyazıt ve Eleşkirt istilaya maruz kalmış yerlerin reayasına gizli veya açık birçok haberler ve adamlar yollanarak, bunlara güvenceler gösterilmesine özen gösterilmekte ve Rusların boş vaatlerine kanıp, yerlerini terk ile göçlere kalkışmamaları tavsiye edilmekteydi. Bu konuda yardımı umulanlardan biri de sözü geçen Erzurum sarraflarından Köseoğlu idi ve kendisinden cemaatinin bu hususta uyarılması istenmişti. Ancak Rusya'nın yörelerdeki reayayı götüreceğini beyan ile Ermenileri “deftere” kaydetmekte olduğu ve “biz Devlet-i Aliyye reayasıyız, gitmeyiz” diyenleri de “beher-hal iğfal ve tahrik ile mazarrattan hali” olmayacağı düşünüldüğünden, durum endişe ile takip edilmeye başlanmıştı. Reayanın yerinden kaldırılmasının başka şeylerle mukayese edilemeyecek derecede önemli bir konu olduğu teslim edilir olmuştu¹¹⁴.

Diğer taraftan Ermenilerin kandırılmasında Ruslar ile birlikte hareket etmiş olan Karabaş isimli din adamı kendi halkını sonu gelmez bir maceranın içine atmıştı. Trabzon Valisi Osman Paşa 14 Ağustos 1829 tarihinde yazmış olduğu fermanında şunları özetle İstanbul'a ifade etmekteydi.

General Pankratyev Erzurum'da bulunan Ermenilerin ekip-biçmelerini önleyerek göçe zorlayıcı tesirli etkenler oluşturmaya çalışıyordu¹¹⁵. Erzurum'daki Karabaş da Rusya'ya tabiiyet ettiğiinden Ermenileri Rusya'ya meylettirmeye, buldukları yerlerden koparmaya teşvik ettirdiği açıkça belirtmekteydi. Karabaş Pasin, Micingerd, Hınıs, Tekman ve Tercan kazalarına adamlarını yollayarak zorla Ermenileri deftere kaydettiriyordu. Başlangıçta bunu gizli yapan Karabaş, daha sonra açık bir şekilde

¹¹⁴ Konukçu, a.g.e., s. 701.

¹¹⁵ Bu durumu şu ifadeden anlıyoruz: “reayayı tahrik ve iğfal edip ve nahiyelerde olan ehli ziraat ve hıraseti zecren men'ü ibtal etmekte”.

yapmaya başladı. Bu durum şikâyet olarak İstanbul'a ulaşınca Karabaş'ın azline karar verildi¹¹⁶.

Vital Cuinet 90.000 civarında Ermeni'nin Erzurum Murahhası Karabet tarafından Rusya'ya göçürüldüğünü, bunun 25.000'nin Erzurum'dan olduğunu yazmaktadır. Bu Ermenilerin Rusya'daki yerleşme alanları Ahalitzike, Ahalkelek ve Gümrü'dür¹¹⁷.

İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor, "bu vilayet, Ermenilerin sayı, mevki ve işgal ettikleri yer bakımından en nüfuzlu bir sınıf olmaları dolayısıyla şimdiki durumda, Rusları yararına en uygun ve Devlet için en tehlikeli olan bölgedir"¹¹⁸ diyerek Erzurum'un stratejik önemini ortaya koymuştur.

Türkiye'den Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine Ermeniler göçürülmüştür. Ermeni vilayeti arazisine yerleştirilen Ermenilerin sayısı üzerinde araştırmalar yapan İ. Şopen eserinde, vilayetin arazisine 21.666 kişiden oluşan 3.682 hane Ermeni göçürüldüğünü kaydetmektedir¹¹⁹.

Osmanlı kayıtlarına göre Erzurum'dan 4230 hane, yaklaşık 21150 Ermeni göçürülmüştür. 1827'de şehrin Ermeni nüfusunu 19–20 bin olarak veren Lynch'in verdiği rakamı da doğrulayan bir veridir. Yine Lynch'e göre şehirde 1835'te 120 Ermeni ailesi mevcuttur. Zira Erzurum'da kalan ve tekrar geri gelen Ermenileri gösteren bir vesika, bu durumu teyit edici mahiyettedir. 180 kişilik 114 hanenin gitmeyip, kaldığı ve 202 kişiden ibaret 139 hanenin geri geldiği kayıtlıdır¹²⁰.

1877–78 Osmanlı Rus savaşı ve akabinde Erzurum'da meydana gelen 1890 ve 1895 Ermeni İsyancıları iki toplum arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiş, Erzurum Müslüman halkının Ermenilere karşı güveni azalmıştır.

1895 yılında Ermeniler dükkân damlarına çıkıp silahla bekleyerek insanlara ateş açmışlardır. Bir defasında da devlet dairesine mesaiye giden bir Ermeni elindeki silahla kapıda bekleyen jandarmayı vurarak öldürmüştür. Bu durum askerlerin müdahalesi ile sonlandırılmaya çalışılmıştır¹²¹.

¹¹⁶ Konukçu, a.g.e., s. 702–703.

¹¹⁷ Konukçu, a.g.e., s. 704.

¹¹⁸ Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, s. 86.

¹¹⁹ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan(Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827–1922)", Yeni Türkiye, S. 38, Mart- Nisan 2001, ss. 1020–1022.

¹²⁰ Beydilli, a.g.m., s. 408.

¹²¹ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: 1998, s. 170–171.

Berlin Anlaşmasında ilk kez yer alan Anadolu Islahatı düşüncesi ilk olarak Ahmet Şâkir Paşa tarafından Erzurum Vilayetinde uygulanmaya başlamıştır. Erzurum’da bütün yönleri ile uygulanacak ıslahat sonucunda ortaya çıkacak olan yeni yapılanma, diğer vilayetler içinde esas kabul edilecektir¹²².

Bu vilayette daha önce 164 nahiye bulunmaktaydı. Şakir Paşa bu vilayeti topoğrafik açıdan inceledikten sonra nahiye sayısını 50’ye veya 64’e düşürmüştü. Sayının düşürülmesi ekonomik sebeplere dayanmakta idi. Çünkü her nahiyenin müdürüne kâtibine, zabıtına ve polisine ve okuluna belli masraflar yapılması zaruri idi. Sayı ne kadar az olursa masraf da o kadar az olacaktı. Erzurum vilayetinde 1897–98 tarihlerinde 133 nahiye, 1900–1901 tarihlerinde ise 51 nahiye (ilgili vilayet salnamesine göre) mevcut gözükmekteydi. 51 nahiyenin 6’sı Beyazıt, 15’i Erzincan ve 30’u da Erzurum sancaklarında bulunuyordu¹²³.

2. 3. 1908 Öncesi Erzurum’da Ermeni Olayları

Ermeniler kurmuş oldukları komitelerle hayalini kurdukları Ermenistan’ı kurmak niyetindeydiler. Bu durumu Ermeni kilisesi ve Ermeni komiteleriyle gerçekleştirmek çabasıydılar.

II. Abdülhamit İngiltere, Fransa ve Amerika başta olmak üzere yurt dışında kurulan Ermeni komitelerinin ülkedeki faaliyetlerine karşı sıkı bir kontrol oluşturdu. Ermeniler yakından takip edilmeye başlandı¹²⁴.

Bu sıralarda Rus Ermenileri sınırdan silah taşıyorlardı ve hükümet bunu ihbar almıştı¹²⁵. Erzurum’da 20 Haziran 1890 tarihinde güvenlik güçleri mahkemeden arama izni almak suretiyle Ermeni Kilisesi ve Ermeni Okulunda arama yaptılar. Arama papazın ve okul müdürünün nezaretinde gerçekleşti. Ermeni Komitecileri bu aramayı bahane ederek ayaklandılar. Durumu yatıştırmak üzere gelen zabıta üzerine ateş açılması sonucu, bir asker ölüp, dört asker yaralandı. Bunun üzerine Müslüman halk

¹²² Karaca, a.g.e., s. 83.

¹²³ Musa Şaşmaz, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895–1897)”, Yeni Türkiye Dergisi, Mart- Nisan 2001, S. 38, s. 769.

¹²⁴ Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878–1897, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul: 1986, s. 106.

¹²⁵ Ermeni Komitelerinin A’mal ve Hareket-ı İhtilaliyyesi, Hazırlayan: Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara: 1983, s. 38.

ayaklanarak Ermenilere saldırır. Çıkan çatışmalarda sekiz Ermeni ve iki Müslüman hayatını kaybetti. Aynı zamanda 60 Ermeni ve 45 Müslüman yaralandı¹²⁶.

Yaşanılan bu olay Avrupa'da 'Ermeniler katledildi' şeklinde yorumlandı. Avrupa bunu katliam olarak kabullendi ve devam edecek olan Ermeni ayaklanmalarıyla ilgili katliam ithamlarının birincisi literatüre girmiş oldu¹²⁷.

Bu gelişme Ermenilerin yapacağı isyan hareketlerinin başlangıcı oldu. Erzurum'un Tortum ilçesinde görülen bazı uygunsuz hareketler halkı rahatsız ediyordu. Tortum'un bir tarafında Oltu vardı. Oltu 1878'de Rusya'ya terk olunmuştu. Burada Ermeni sayısı fazlaydı. Diğer tarafında ise Pasinler kazasıyla sınırdı. Sınır olunan yerde de çok sayıda Ermeni köyü vardı¹²⁸. Bu bölgede Devletin kontrolü yeterli değildi. Ermeniler pasaportsuz bir şekilde Rusya'ya geceli gündüzlü istedikler vakit gidip geliyorlardı. Bunu fırsat bilen Rusya fesatlık çıkarmak için ilginç bir yola başvurdu. Tortum Ermenilerine laz kıyafeti giydirerek hududu tecavüzle Rusya, Ermeni köylerinden bir kaçına hücumla birkaç hayvan aldırıp İslam köylerine bıraktırıp kaçtılar. Rus Ermenileri İslamlar bizim malımızı gasp etti diye Petersburg'a haber ettiler¹²⁹. Osmanlı Hükümeti sebepleri araştırmadan hayvanları sahiplerine verdi. Bu arada Ermeni eşkıyaları iki Türk askerini öldürüp birini de yaralayarak kaçtılar¹³⁰.

Osmanlı Hükümetinin takipsizliği Ermenilerin diledikleri gibi ve rahat hareket etmelerine neden olmuştur. Bölgede yaşanan sıkıntıları halk tutanak halinde hükümete bildirmiş olsa da tedbir alınmamıştır.¹³¹

Ermenilerden bir kısmı ziyaret, ticaret veya ihtiyaçları için Rusya'ya göç edebiliyorlardı. Bu gidenlerden bir kısmı firar edebiliyorlardı¹³². Bu durum Zaptiye Nezaretine haber verilince 212 Ermeni firarisi Rusya'dan istenmiş eski köylerine yerleştirilmeye çalışılmıştı. O bölgede bulunan Kürtlerin Ermenilere baskısı önlenecekti. Bu durum için tedbir alınacağı Sadaret Makamından ifade edildi¹³³(1893).

¹²⁶ Küçük, a.g.e., s. 107.

¹²⁷ Gürün, , a.g.e., s. 205.

¹²⁸ B.O.A., Y..PRK.AZJ., 25/64, 1310 Z 29, 1. Belge.

¹²⁹ B.O.A., Y..PRK.AZJ., 25/64, 1310 Z 29, 2. Belge.

¹³⁰ B.O.A., Y..PRK.AZJ., 25/64, 1310 Z 29, 3. Belge.

¹³¹ B.O.A., Y..PRK.AZJ., 25/64, 1310 Z 29, 3. Belge.

¹³² B.O.A., Y..A..HUS., 287/22, 1. Belge.

¹³³ B.O.A., Y..A..HUS., 287/22, 2. Belge.

Anadolu ıslahatı çalışmaları nedeniyle Vilayât-ı Sitte'ye müfettiş olarak Ahmet Şakir Paşa tayin edildi. Ermeni İhtilal Komiteleri bu teftiş heyetini protesto etmek maksadıyla harekete geçtiler. Anadolu'nun birçok yerinde olaylar çıkarmaya ve Ermeni halkını kışkırtmaya giriştiler. Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş ve Bitlis ile birlikte daha birçok yerde isyanlar başladı¹³⁴.

Devlet hizmetinde bulunan Ermenileri görevlerinden istifaya zorlayan Ermeni fedailerini, 30 Ekim 1895 Çarşamba günü hükümet konağı ve kışlaları ablukaya aldılar. Bu sırada hükümet konağında açılan ateş sonucu Jandarma Binbaşısının yanında bulunan jurnal emini şehit oldu. Şehrin diğer yerlerinde mevzilenen Ermenilerinde ateşe başlaması ile şehir bir anda karıştı. Bu olaylar vilayete bağlı Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Tercan, Pasinler, Kığı, Eleşkirt ve Hınıs'a da sıçramış oldu¹³⁵.

17 Mayıs 1892 tarihine ait bir Osmanlı belgesinde Ermeni isyanlarını tetikleyecek bir hadiseden bahsedilmektedir. Sulu Manastır Okulu menfa'atına şimdiye kadar toplanan liralardan Erzurum Komitesine gönderildiği gibi mektepte çocuklarına da zarar veren kitaplar okutturulacağı, Samatya ahalisinden olup evvelce Ermeni meselesinde pek çok hizmeti görülen Hacı Daksi tarafından haber verilmiştir. Zarar veren kitapların muhteviyatı hakkında bir bilgi olmasa da bu kitapları okutanların isimleri¹³⁶ verilmiştir. Bu teşekkülden patrik Efendi'nin malûmatı olmadığı ve ahalinin bu teşekkülden emniyetleri olmayıp malum okuldan evlatlarını aldıkları ve bundan dolayı bir fesat çıkacağı Hacı Daksi'nin ifadeleri arasındadır¹³⁷. Ermenilerin kendi aralarında bir birlik olmadığı görülmektedir.

Erzurum'da yaşanan bu sıcak gelişmeler, Ermeniler üzerindeki dikkatlerin artırılmasına sebep olmuştur. 3 Mayıs 1899 tarihli Osmanlı belgesinde Paris'ten Madmazel Minasyan imzasıyla Erzurum Ermeni piskopos Şişmanyan'a gönderilip postanece bekletilen bir mektupta, geçmiş zamanda Ermeni kadınlarının giyindikleri elbisenin bir modeli talep edilmiştir. Ermeni fikirlerini heyecanlandırması için bazı yazılar yazılmıştır. Dikkatli olunması gerekliliği ifade edilmiştir¹³⁸. Bu dikkatlilik hususunda Sadaret Makamından Erzurum Vilayetine tavsiyede bulunulmuştur.

¹³⁴ Karaca, a.g.e., s. 63–64.

¹³⁵ Karaca, a.g.e., s. 68–69.

¹³⁶ Bu isimler: Kuyumcu Toros, Harur der Mikailyan, Keresteci Miran Karanyan, Alçıcı Mıgırdıç'tır.

¹³⁷ B.O.A., Y. PRK. AZJ. , 21/92, 19 L 1309.

¹³⁸ B.O.A., A.} MKT. MHM, 713/11, 1311 L 27.

27 Ağustos 1907'de Trabzon Vilayetinden Erzurum Vilayetine gönderilen mektupta, bir Ermeni'nin yabancı memlekete giderken takip neticesinde yakalanıp vapurdan çıkarıldığı yazmaktadır. Mikailoğlu Agop isminde olan bu kişi Bayburt kasabası ahalisinden ve Ermeni cemaatindedir. Rahip olmak üzere Kudüs-i Şerif'e gideceğini söylediği halde yabancı memlekete savuşacağı delil ile anlaşılmıştır. Delil olarak kastedilen de Varna'ya gidip geliyor olmasıdır. Bu gidiş geliş Osmanlı Devleti aleyhine kötü fikirlerin dalalet etmesine sebep olacağından Erzurum Vilayetine dönmesi gerekliliği vurgulanmıştır¹³⁹. Bu durum Ermenilere olan güvenin yitimine birer nedendir. Yaptıkları isyan hareketlerin dikkatleri üzerlerine çekmiştir.

2. 4. 1906 Erzurum Ayaklanması

1906 yılında Erzurum Valisi Nazım Paşa idi. Bu sırada bir dizi ayaklanma hareketleri görüldü. Ekonomik zafiyet ülke genelinde kendisini hissettiriyordu. Bu kriz Anadolu insanını derinden etkiledi. Doğu Anadolu da Rusya ile yapılan savaşların bedelini ağır ödemişti.

1878 Berlin Anlaşmasından sonra, Anadolu ıslahatı da işlerlik kazanamamış, buna paralel olarak da vergiler artırılmıştır. Doğu Anadolu'nun kalbi vaziyetindeki Erzurum da bu vergilerden kendini kurtaramamıştır. Seyyahların ifadesine göre yöre halkı çok fakirdir. Kış ayları soğuk, kar, hayvan hastalıkları sebebiyle zaruret içerisinde bulunmaktadır. Erzurum'da memur olsun asker olsun maaşlarını geç almaktan dolayı şikâyetçidir.

15 Mart 1906'da Erzurumlular vali konağı önünde toplanmaya başladı. Ahali yürüyerek Postane önüne gitti. Öğle yaklaştığında, esnaf da dükkânlarını kapatarak, ahaliye katıldı. Okullar tatil edildiği gibi, bazı memurlar da hükümetteki işlerine gitmediler. Vali durumun kötüleştiğini haber alınca Müftü Lütfullah Efendi'yi nasihat etmesi üzerine postaneye gönderdi. Ancak Müftü beklenmedik bir şekilde Erzurumluların tarafına geçti.

İki hafta kadar devam eden fiili durumda vali, konağından çıkmadı. Erzurum adeta ölü bir şehir haline geldi. Dükkânlar dahi göstericilerin izni dâhilinde alışverişe açık tutuluyordu. Postane önünde İstanbul'dan gelecek cevap bekleniyordu. Daha sonra

¹³⁹ B.O.A., Z.B. ,424/245, 14 A 1323.

öğrenildi ki, vali telgraf görüşmelerini kendi evine bağlatmıştı. Halk bunu öğrenince İstanbul'dan valinin azlını istediler. Nazım Bey'in azli gecikmeden gerçekleşti. 5 Nisan 1906'da Ata Bey Erzurum Valisi olarak görevine başladı¹⁴⁰.

Vali Ata Bey ilk iş olarak maaş ödemesi işini halletmiştir. Bazı memurlar da ihmalden dolayı suçlu görülerek azledilen bazı memurların yerlerine yenileri atanmıştır. Askerlerin de maaşlarını almasıyla ekonomik sorunların bir bölümü kendiliğinden ortadan kalkmıştır. Fakat Vali Ata Bey vergi konusunda başarılı olamamıştır.

Erzurum Ayaklanması ile Erzurum'da sosyal hayat daha da kötüleşti. Dükkânlar açılmadığı için kara borsa hâkim duruma geçti. Bazı fırsatçı Ermeniler de fiyatının çok üzerinde mal satmaya başladılar¹⁴¹.

Vali Ata Bey zamanında Erzurum'da görevliler, Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye göre şunlardı:

Vali Muavini İbrahim Selim, Defterdar İsmail Raif Efendi, Müftü Hacı Lütfullah Vehbi Efendi, Ticaret Mahkemesi Reisi Mustafa Şefik Efendi, Rüşumat Nazırı Zekeriya Mazlum Bey, Telgraf ve Posta Baş Müdürü Subhi Bey, Düyûn-ı Umumiye Nazırı Mehmet Tevfik Efendi, Maarif Müdürü Süleyman Efendi, Tahrirat ve Vergi Müdürü Yahya Efendi, Evkaf Muhasebecisi Hüseyin Fehmi, Sıhhiye Müfettişi Şerif Efendi, Nüfus Nazırı Memduh Sermed Bey, Evrak Müdürü Salih Efendi, Defter-i Hakani Memuru İsmail Hakkı Efendi, Meclisi İdare Baş Katibi İsmail Efendi, Ziraat Bankası Şubesi Müdürü Hüseyin Avni Bey, Telgraf ve Posta Müfettişi Hacı İbrahim Efendi idiler¹⁴².

Vali Ata Bey Huzursuzluğu gidermek açısından aciz kalınca yerine vali olarak Nuri Bey atandı.

1906 Ayaklanması sırasında 2 Nisan 1906 akşamüzeri 100 kadar Ermeni, Rus Konsolosunu istifaya mecbur etmek için Pasinler konsoloshanesinin önünde toplanmış ve dağılmışlardır. Erzurum Ayaklanmasının aksi tesiri ile kötü olaylar çıkardıkları, Pasinler Meclis-i İdâre Heyeti'nden gelen şifreli telgraf tutanağında bildirilmiştir. Seraskerlik tarafından bu bölgede iz bırakacak tedbirlerin alınması elzem

¹⁴⁰ Konukçu, a.g.e., s.325–326.

¹⁴¹ Konukçu, a.g.e., s. 327.

¹⁴² Konukçu, a.g.e., s. 343.

görülmüştür¹⁴³. Bu durum Ermenilerin oluşan o karmaşık ortamdan istifade etmek istediklerini göstermektedir.

2. 5. II. Meşrutiyet Döneminde Erzurum

Yeni rejim seçimleri gerektirdiğinden Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Erzurum'a da bir canlılık kazandı. Erzurum'da seçimler yapıldı. Meclis-i Mebusan-ı Osmanî'de Erzurum'u temsil edecek kişiler İstanbul'a gönderildi. Bunlar Ahmet Ziya Seyfullah Efendi, Abdülkerim Efendi, Osman Fevzi Efendi, Hacı Mehmet Şevket Efendiler idi¹⁴⁴.

Belediye Başkanı Şerif Bey, Meşrutiyet rüzgârından faydalanarak Erzurum'un bazı ihtiyaçlarını dile getirmiş ve milletvekillerine çektiği telgraf ile yardımcı olmalarını istemiştir. Erzurumluların sıkıntılarını yakından bilen milletvekilleri harekete geçerek 14 Şubat 1908 oturumunda durumu arz etmişler, devletçe alınacak tedbirlerin çabuklaşmasını sağlamışlardır¹⁴⁵.

Hükümet değişikliği Erzurum ve Hasankale umumi efkârınca hoş karşılanmadı. Bu nedenle 3 ve 6 Nisan 1909'da protesto telgrafları kaleme alındı¹⁴⁶. 1909'da Erzurum'da subaylar İttihat ve Terakkiye karşı gösteriler yaparak hükümet konağına yürüdüler. "Şeriat isteriz" diye bağırdılar. Bu olaydan Yusuf Paşa¹⁴⁷ sorumlu tutuldu ve İstanbul'a gönderilip idama karar verildi¹⁴⁸.

Sultan II. Abdülhamit devrinin son Erzurum valisi Abdülvahhap Paşa olmuştur. II. Meşrutiyetin ilanını müteakip Erzurum'da şu valiler görev yaptı: Celal Bey (1909–1911), Mehmet Emin Bey (1911–1912), Ahmet Reşit Bey (1912–1914), Samih Bey (1914–1914), Tahsin Bey (1914–1916)¹⁴⁹.

¹⁴³ B.O.A., A.} MKT. MHM. , 644/7, 09 S. 1924.

¹⁴⁴ Konukçu, a.g.e., s. 344.

¹⁴⁵ Konukçu, a.g.e.,s. 345.

¹⁴⁶ Konukçu, a.g.e., s. 348.

¹⁴⁷ Yusuf Paşa Tugay Komutanıydı. Enver Konukçu'nun ifadesine göre Erzurum'a tayin edildiğinde Padişahçı mı, Meşrutiyetçi mi olduğu belli değildi. Asker arasında hoşnutsuzluk hat safhadaydı. Okullu subaylara karşı meydana gelen tepki sonunda ayaklanma ile neticelendi. İngiliz belgelerine göre hem Müslümanlarca hem de Hıristiyanlarca gerçek isyanın, askerle para dağıtmaları için yetkilendirilen ve söz veren İstanbul'dan özel elçiler tarafından hazırlandığına inanılıyordu. Kumandan Yusuf Paşa'nın suça dolaylı olarak katıldığına herkes tarafından inanıldığı yazılıyordu. Belgede böylesi bir durumun kesin kanıtının olmadığı da eklenmiştir. Yine aynı İngiliz belgesine göre isyan esnasında Genel Vali Tahir Paşa'nın davranışlarından Hıristiyan ve Müslüman tüm topluluklar memnundu. Daha sonra Yusuf Paşa'nın yerine Celal Paşa atandı. FO, 424/219, No. 109, p. 131-134'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, ss. 504–507.

¹⁴⁸ Konukçu, a.g.e., s. 349.

¹⁴⁹ Konukçu, a.g.e., s. 358.

Adı geçen Valilerden Mehmet Emin Yurdakul, Erzurum için önemli yöneticilerden birisidir. Aynı zamanda iyi bir şair olan Yurdakul, Erzurum'un mevcut problemlerini çözmek için çaba sarf etmiştir. Onun çalışmaları kapsamında hazırladığı “Erzurum Vilayeti'nin İhtiyacât ve Terakkiyatına Ait Layihalardır” isimli raporu çok ehemmiyetlidir. Bu raporda Erzurum'a nelerin lazım olduğunu ve gelişmesi için de ne gibi işlere gerek duyulduğunu anlatmaya çalışmıştır. Ancak Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti iktidara gelince 1912'de Mehmet Emin Bey azledilmiştir¹⁵⁰.

Meşrutiyetin ilanı ile Erzurum'da neşriyat hayatında değişiklikler oldu. ‘Hadikatü'l Ahrar’(Hür Olanların Bahçesi) isimli gazete bu değişikliğin başını çekiyordu. 1908 hürriyetinin yaşanan havasını gazeteden öğrenmek mümkündü¹⁵¹. 1910 yılında yayın hayatına başlayan diğer bir gazete ise ‘Bingöl-Necat’ idi¹⁵². Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in valiliği sırasında neşriyata başlamış ‘Saday-ı Şark’ (Doğunun Sesi) gazetesi 1911 yılında ilk sayısını parasız olarak dağıtmıştı. Ses getiren gazeteler arasında yer almıştı. 1912'de ise ‘Farık’ (fark eden, ayıran) yayın hayatına başlamıştı. Muhalif kanadı temsil ediyordu. Uzun ömürlü olmamıştı¹⁵³.

Türk siyasi hayatında isim yapmış bir kişi olan Muallim Ömer Naci'nin İttihat ve Terakki Partisine¹⁵⁴ girişi de Erzurum'da oldu.

Erzurum'da resmi verilen bilgilere göre 1908 yılında siyasi mahkûmların 60'ı Ermeni ve 32'i Müslüman olmak üzere serbest bırakılmıştı. Bu tutukluların büyük bir kısmını oluşturanlar, kanunları hiçe sayarak Rusya'dan Türkiye'ye geçmeye teşebbüs eden Ermeniler ve bunlara yardım eden suçla dolaylı olarak katılan Müslümanlardır.

Erzurum Ermeni topluluğu kendi milletlerinde bu kadar çok mahkûmun serbest bırakılışı nedeniyle İstanbul'daki patrikliğin talimatıyla kiliselere Padişah'a dualar sunulmuştur¹⁵⁵. Bu durum Meşrutiyet'in getirmiş olduğu o rahatlatıcı ortamın Ermeni toplumu üzerindeki yansımaları göstermektedir.

¹⁵⁰ Konukçu, a.g.e., s.360-61.

¹⁵¹ Konukçu, a.g.e., s.345.

¹⁵² Konukçu, a.g.e., s.359.

¹⁵³ Konukçu, a.g.e., s.363.

¹⁵⁴ 17 Ocak 1914 tarihli bir İngiliz belgesine göre İttihat ve Terakki Partisi Erzurum'da destekçilerin, tutarlı bir kitlesine sahip tek partisidir. İttihat ve Terakki'ye ait Erzurum'daki dernek çok sayıda üye çekmiş durumdadır. Üyelerin çoğu varlıklı ve anılmaya değer kişilerdir. FO, 371/2124, No. 5404, p. 152-153'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 636-637.

¹⁵⁵ FO, 424/216, No 77, p. 109.'dan naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 487-488.

Pastırmacıyan'ın tutuklanışının uzamasından dolayı İttihât ve Terakkî Cemiyetiyle birlikte Rusya Hükümeti'ni protesto etmek maksadıyla Taşnaksütyun Komitesi, Erzurum'da bir miting düzenlemeyi bildirdiğini Erzurum Valisi Celal Bey'e ifade etmiştir. Bu beyanatın üzerine Celal Bey tahliye için gerekenlerin yapılmaya çalışılmasını Dahiliye Nezaretine dile getirmiştir¹⁵⁶. 20 Ağustos 1910 tarihinde Pastırmacıyan tahliye edilmiştir¹⁵⁷.

¹⁵⁶ B.O.A., DH. MUİ., 124/7, 2. belge.

¹⁵⁷ B.O.A., DH. MUİ., 124/7, 3. belge.

BÖLÜM III

1908 VE 1914 YILLARI ARASINDA ERZURUM ERMENİLERİ

3. 1. 1908–1914 Yılları Arasında Erzurum’da Ermeni Nüfusu

Doğu Anadolu’dan ilk büyük göç,1827–28 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda olmuştur. Bu savaş esnasında Erzurum ve havalisini işgal eden Ruslar, 1839 güzünde çekilirken Erzurum Ermenilerinden büyük bir kısmını, özellikle sanayi erbabını da beraberlerinde götürmüşlerdir. Mehmet Nusret Bey’e göre Erzurum’dan 41.000 hane Ermeni ailesi Rusya’ya göç etmiştir. Bu nedenle Doğu Anadolu’nun merkezi sayılan Erzurum’un nüfusu bir hayli azalmıştır. Savaştan önce bu sayının 100–130 bin civarında olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. 1841–45 yılları arasında Doğu Anadolu’da görülen kuraklık, kıtlık ve pahalılık nedeniyle yine pek çok Ermeni ailesi başka yerlere göç etmiştir. Erzurum Valisi Halil Kamili Paşa başkente gönderdiği bir raporunda 11.000 haneden fazla Müslim ve gayrimüslimin perişan bir halde başka yerlere göç etmişlerdir. Bu yerlerin başında Rusya gelmiştir¹⁵⁸.

Erzurum vilayetine ait nüfus kayıtları XIX. yüzyılda başlamıştır. Farklı kaynaklardan edindiğimiz nüfus verileri arasında çok büyük farklar görülmemektedir. Erzurum’daki Ermeni nüfusu Müslüman nüfusun beşte biri kadardır.

V.Cuinet’in verdiği bilgilere göre Erzurum Vilayeti’nin 1890’lardaki toplam nüfusu 645.602 kadardır. Bunların 500.782’si Müslüman, 134.967’si Ermenilerden, 3747’si Osmanlı tebaası diğer gayrimüslimlerden, 6206’sı ise yabancılardan oluşmaktadır. Kamusül a’lama göre Erzurum vilayetinin toplam nüfusu, 464.129’u Müslüman, 109.835’i Ermeni ve geri kalanları da gayrimüslimler ve yabancılar olmak üzere 581.753’tür¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Cevdet Küçük, “Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamit’in Tutumu ve Anadolu’da Ermeni Nüfusu”, Türk Kültürü, S. 236, Aralık 1982, s. 867.

¹⁵⁹ Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 329.

Erzurum İngiltere Konsolosu J. H. Monahan'a göre Vilayetin nüfusu kabaca 600.000 olarak tahmin edilebilmektedir. Muhtemelen 150.000 ila 200.000 Ermeni, 100.000 ila 150.000 Kürt, kalanlar Türk'tür¹⁶⁰.

Jutin McCarthy'in 1911–1912 verilerine göre Erzurum'da Ermeni nüfusu 163.218 iken Müslümanlar 804,380'dir.¹⁶¹

Osmanlı Hükümeti'nin 1914 yılı sonundaki nüfus sayımı verilerine göre: Erzurum'da 815.432'dir. Bu nüfusun 125.657'sini Ermeniler oluşturmaktadır.¹⁶²

Stanford J. Shaw'ın verdiği rakamlara göre Vilayetteki Müslüman nüfus ile Ermeni nüfusun durumu şöyledir.¹⁶³

Çizelge 3. 1: Stanford J. Shaw'ın Erzurum'daki Ermeni Nüfusu Verisi

	1885		1914	
	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni
Erzurum				
Vilayet	445.548	101.138	673.297	125.657
Şehir	27.109	9.730	83.070	32.751

Osmanlı nüfus istatistiğine göre Erzurum Vilayeti'nin nüfusu¹⁶⁴, Stanford J. Shaw'ın 1914 yılına ilişkin rakamlar birbiriyle uyuşmaktadır.

Çizelge 3. 2: Osmanlı Nüfus İstatistiği'ne Göre Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu

Yıllar	Müslüman	Ermeni
1906 – 1907	551.506	109.310
1914	673.297	125.657

¹⁶⁰ FO, 424/233, No.126, p. 51-53'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 555.

¹⁶¹ Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul: 1998, s.112.

¹⁶² Uras, a.g.e., s. 142.

¹⁶³ Stanford J. Shaw, Otoman Population Movements Durig the Last Years of the Empire, 1885–1914; Some Priliminary Remarks, Osmanlı Araştırmaları I (1980), I, s. 198–202, naklen Nejat Göyünç, "Osmanlı Devletinde Ermeniler", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu özel sayısı II. Mart-Nisan 2001, S. 38, s. 633.

¹⁶⁴ Karpat, a.g.e. ,s.200 ve 226.

3. 2. Ermenilerin Siyasi, Sosyal ve İktisadi Durumu

Erzurum 93 Harbi yorgunluğunu tüm derinliği ile yaşamaktadır. Bu yorgunluk; yaşlıların zihninde bir kâbus, gençlerin yüreğinde ise bir endişe olarak yer almaktadır. Ruslardan ve onları o bölgede tetikleyen Ermenilerden şehir halkı (köyleri ve kasabalarıyla beraber) olumsuz anlamda fazlasıyla etkilenmişlerdir. Ancak yapılacak tek bir şey vardır. O da hayata kalınan yerden devam etmektir.

Ermeniler Erzurum’u 1881’de bir merkez olarak benimsemişlerdir. Bu arada Yüksek Kurul adında bir cemiyet kurmuşlardır. Daha sonra “Koruyucu Vatandaşlar” adını alan bu cemiyet genişlemiş ve çeteler oluşturmuştur. Cemiyet, kurulmak istenen bağımsız Ermenistan adına yapılacak bütün hareketleri Erzurum’dan yürütme kararı almıştır¹⁶⁵.

1908–1909 yıllarında Erzurum’da tuhafiyeye, nalburiye, zücaciyeye, demircilik, tesviyecilik, tornacılık, yapı işleri, nalbantlık, kuyumculuk gibi meslek dalları genelde Ermenilerin elinde bulunuyordu¹⁶⁶.

Meşrutiyetin coşkusunu Erzurum da tatmıştır. Tanin Gazetesinin 8 Ağustos 1908 tarihli haberinde Erzurum’da Ermeni piskoposluğu önünde Osmanlı Subayları tarafından bir gösteri yapılmış, gösteriyi Piskopos Saadetyan ile bir subay beraber yapmışlardır. Toplar atılmış, çanlar çalınmıştır¹⁶⁷. Sağlanan sükûnet görünüş itibari ile olmuştur. Toprakta gözü olanlar emellerini gerçekleştirmek adına sinsî bir şekilde faaliyetlerine devam etmiştir.

Erzurum’da Ermeniler siyasi yönden mebuslar meclisinde yer almışlar ve söz sahibi olmuşlardır. Karakin Pastırmacıyan ve Vartkes Serengülyan Erzurum Ermeni mebuslarıdır.

Karakin Pastırmacıyan, Erzurum’da doğmuş ve II. Osmanlı Meclisi’nde 1908–1912 yılları arasında Erzurum milletvekili olarak görev yapmıştır. 1912’de “Anadolu-ı Şarki Şömendöfer Meselesi” adıyla yazdığı Osmanlıca kitapta “*Osmanlı aleyhindeki takibatın Rus diplomasisi tarafından nasihat ve teşci edildiğine artık sır kalmamıştır*”

¹⁶⁵ Uras, a.g.e., s. 430, Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul: 1989, s. 61.

¹⁶⁶ Betül Aslan, Erzurum’da Ermeni Olayları, s. 31.

¹⁶⁷ Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878–1923), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul: 2001, s. 42.

derken, Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordularına katılarak Armen Garo adıyla Osmanlılara yapılan katliamlara Antranik'le birlikte katılmıştır¹⁶⁸.

Erzurum'da Ermeniler diledikleri gibi yaşıyordu. Dinlerine kimse karışmıyordu. Lakin Ermenilerin yaşadıkları topluma saygılı oldukları söylenemiyordu. Erzurum'da kunduracılık yapan iki kardeş imal ettikleri ayakkabıların altına “ Ya Muhammed” ibaresi koyup satışa sunmuşlardı (30 Mayıs 1904). Bu durum galeyana sebep olacağından iki kardeşin de Erzurum'dan uzaklaştırılmasına karar verilmiş ve Sivas yoluyla Musul'a gönderilmesi uygun görülmüştü¹⁶⁹.

Erzurum yakınlarında Aşağı Tayhoca köyünde ikamet den Ermeniler hane ve kapılarına ahşaptan veya boyadan bir takım şekiller yapmışlardı. Bu durum orada bulunan Müslüman halkı telaşlandırmıştı. Bölgeye bir müfreze birliği istenmişti. Yapılan tahkikatla bu durumun abartılacak bir şey olmadığı ortaya çıktı (19 Mayıs 1904). Müslümanların telaşı mübalağalı bulundu¹⁷⁰.

Bu hal bölgedeki Müslüman halkın Ermeni halktan tedirgin olduğunun göstergesidir. Osmanlı Devleti'nin de duruma yansız ve serinkanlı yaklaşımı gözden kaçmayan bir diğer neticedir.

Erzurum'da 1910'da kamuoyunu meşgul eden hadiselerden biri de Yervant Topçuyan'ın öldürülmesidir. Zaptiye cinayetin üzerine bütün titizliği ile gitmiş ve sonunda katilin Hepet isimli Bayburtlu Ermeni olduğu ortaya çıkmıştır. Hepet'in suçu sabit görülmüş, mahkemenin idamına karar verilmiştir. 29 Nisan 1910'da sabah sekizde Gölbaşı'nda, halkın gözü önünde asılmıştır¹⁷¹.

30 Nisan 1913'te Erzurum'da önemli bir yerli Ermeni'nin evi ve dükkânı polis tarafından arandı. Kendisi 24 saat hapiste gözaltında tutuldu. Sebebi ise Muş'taki kardeşine bir bavul tüfek göndermesiydi¹⁷².

Erzurum'da Ermeni rahiplerden olan Artin isimli şahsın uygunsuz hareketleri nedeni ile öncelikle Van'dan Diyarbakır'a sonrasında Bitlis'e oradan da Erzurum'a

¹⁶⁸ Süslü, a.g.e., s. 16.

¹⁶⁹ B.O.A., A.MKT. MHM., 643/28, 14 Ra 1322.

¹⁷⁰ B.O.A., A.MKT. MHM., 643/27, 7 Ra 1322.

¹⁷¹ B.O.A., DH. MÜİ., 26-3 / 10, 5 Ca 1328.

¹⁷² Erzurum İngiliz Konsolosu Monahan'dan İstanbul İngiltere Büyükelçisi Gerard Lowther'e yazmış olduğu raporda geçmektedir. Aynı İngiliz belgesinde 2 Haziran 1913'te bir Ermeni, siyasi niteliği olmayan bir cinayetten başka bir Ermeni'yi öldürdüğü için Erzurum'da halka açık olarak asıldığı bildirilmektedir. FO, 371/1773, No. 30938; 424/239, No.50, p. 32-34'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 579.

gönderildiği bildirilmiştir. Bozucu hareketler yapmaya çalıştığı anlaşılmıştır. Erzurum vilayeti yapmış olduğu araştırmada Zabtiye Nezaretinde edinmiş olduğu bilgide Erzurum vilayeti dâhilinde nereye gönderilirse güven olmayacağı mülhazasıyla Kastamonu'ya gönderilmesi uygun görülmüştür¹⁷³. 5 Nisan 1907 tarihli Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporda Artin'in Kastamonu'ya gönderilmesi münasip bulunmuştur¹⁷⁴.

Aynı belgenin devamında Erzurum Ermeni başrahibi Zaven Efendi, istifa etmiştir¹⁷⁵. Sebebi ise Ermenilerle arasında meydana gelen anlaşmazlıklardır¹⁷⁶. Ancak Dâhiliye Nezareti bunun araştırılmasını istemiştir (19 Nisan 1906). Zaven Efendi'nin Erzurum Vilayeti'ne iadesini bildirmiştir¹⁷⁷. Bu durum bize Ermenilerin de kendi aralarında anlaşmazlık olabildiğini göstermesine bir delildir. Osmanlı Hükümeti bunu fırsat bilip de Ermenilerin üzerine gitmemiş, tam tersi hoşgörü ile meseleyi halletmeye çalışmıştır.

Ermenilerin Erzurum'da diledikleri gibi yaşadıklarına bir diğer kanıt da İngiliz belgesinde geçmektedir. Belgeye göre vilayetten her yıl 5.000 Ermeni'den fazlası Rusya'ya gider. Bu sayıdan daha fazlası da yine her yıl İstanbul'a gider ve biraz daha az bir sayı Amerika'ya gider¹⁷⁸. Bu gidişlerin tek bir amacı vardır o da örgütlenmeyi kuvvetlendirmek ve hızlandırmaktır.

Erzurum İngiltere Konsolosu J. H. Monahan, Ermenileri ilginç bir şekilde tarif eder¹⁷⁹. "Endüstrileri ve iş yetenekleri herkesçe bilinir ve çok güvenilmez değildirlir. Ama tavus kuşunun kendini beğenmişliğini ve bufalonun kaba sabalığıyla birleştirirler ve asik suratlı küskün dik kafalılıkları için eşsizdirler." İngilizler de kimlerle ilgilendiklerinin farkındadırlar. Ancak menfaatleri her şeyin üstünde yer almaktadır.

3. 3. Erzurum'da Ermenilere Yönelik Okullar

Ermeniler arasında ihtilal fikirlerinin ortaya çıkmasında Ermeni eğitim kurumlarının, özellikle orta derecedekilerin büyük rolü vardır. Bu okullar gerek Ermeni

¹⁷³ B.O.A., A.} MKT. MHM. 699/23, 24 S 1324, 2. Belge.

¹⁷⁴ B.O.A., A.} MKT. MHM. 699/23, 3. Belge.

¹⁷⁵ B.O.A., A.} MKT. MHM. 699/23, 4. Belge.

¹⁷⁶ B.O.A., A.} MKT. MHM. 699/23, 7. Belge.

¹⁷⁷ B.O.A., A.} MKT. MHM. 699/23, 10. Belge.

¹⁷⁸ FO, 424/233, No.126, p. 51-53'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 555.

¹⁷⁹ FO, 424/233, No.126, p. 51-53'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 556.

kilisesi ve gerekse misyonerler tarafından oluşturulmuştur. Bu okullar Ermeniler arasında milliyetçilik duygularını yükseltmiş, Türk düşmanlığını ortaya çıkarmıştır.

Erzurum'da Gragoryen Kilisisine mensup Ermenilerin kurduğu en eski okul Ardzenyan Ermeni Okuludur. Bu okul, Surp Asdvadzadzin Ermeni kilisesinin avlusunda 1811'de kurulmuştur¹⁸⁰.

Ardzenyan Okulunun akabinde Aghabalyan Okulu açılmıştır. Erzurum'daki Ermeni kız erkek öğrencilere ilkokul eğitimi sunulmuştur. 1860 yılında açılan diğer bir Ermeni Okulu da Der Azaryan'dır. 1870'te ise Surp Tarkmanchat's Okulu açılmıştır. Bu okulda yüksek tabaka kızları eğitim görmüştür¹⁸¹.

Ermeni okulları arasında en çok dikkat çeken, Sanasaryan Ermeni Okuludur¹⁸². Çünkü bu okul Ermeni ihtilal ruhunu en etkili ve yoğun şekilde veren okul olmuştur. Sanasaryan Okulu çok sayıda ve önemli bir miktarda Ermeni komitacı yetiştirmiştir. Vatkes Serengülyan, Armen Garo (Karakim Pastırmacıyan), Arzuman Keltiğ (Dikyen Koçikyan), Vahken Kermayan Asdvazzadur Rostem Zaryan bu isimlerden bazılarıdır¹⁸³. Bu okul Ermeni zenginlerinden Mığırđıç Sanasaryan'ın bağışlarıyla bir ortaokul olarak kurulur. Eğitim kalitesiyle Tiflis'teki Nersesyan, İstanbul'daki Gexronagan ve Berberyan okullarına eşittir. Ermeni Eğitim kurumlarının iyisi olarak bilinmektedir¹⁸⁴.

1913'te Erzurum'daki Ermeni okulları ve bu okulların öğrenci sayısı Erzurum Ermeni Eğitim Konseyi'nin hazırlamış olduğu rapora göre şu şekildedir: Sanasaryan okulu 182 erkek, Heripsimyan okulu 427 kız, Ardzenyan okulu 260 erkek, Ardzenyan anaokulu 329 karma, Meserliyan anaokulu 113 karma, Meserliyan okulu 253 karma, Der Azaryan okulu 65 karma, Der Azaryan anaokulu 136 karma, Kavafyan anaokulu 178 karma, Aghabalyan anaokulu 131 karma, Katolik Erkek okulu 45 erkek, Katolik Kız okulu ve anaokulu 150 karma, Fransız Lisesi 86 erkek, Protestan erkek okulu 86

¹⁸⁰ Serpil Sürmeli, "Erzurum'da Ermeni Okulları ve Ermeni Olaylarındaki Rolü", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kuruluşun Günümüze 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Ankara: 2003, s. 65.

¹⁸¹ Sürmeli, a.g.m., s. 66.

¹⁸² Bu okul Nazik Çarşısına açılan Kilise Mahallesinde inşa ettirilmiştir. Erzurum metropolitliğinin kontrolü altındaydı. Maarif Salnamesi buranın 1864'te açıldığını, ruhsatının ise Temmuz 1897'de verildiğini yazmaktadır. Ünlü İngiliz gezgini ve bilgin Lynch, Sanasaryan Gregoryen Okulunun 1883'te açıldığını belirtmektedir. Konukçu, a.g.e., s. 725.

¹⁸³ Sürmeli, a.g.m., s.76-77

¹⁸⁴ Sürmeli, a.g.m., s.70

erkek, Protestan kız okulu ve anaokulu 155 karma, toplam 2596 Ermeni öğrenci vardı¹⁸⁵.

Meşrutiyet'in ilanından sonra 1910 yılına ait bir İngiliz belgesinde Erzurum Ermeni Papazbaşı Mgr Sempad, validen almış olduğu bir mesajla Ermeni okullarının Halk Eğitim Müdürü tarafından soruşturulacağını ve bundan tedirgin olduğunu Erzurum İngiliz Konsolosu Mcgregor'a söyledi. Resmi bir notta bu yeni yönetime boyun eğmeyeceğini ve bu hareketin Patriklik tarafından kabul edilmeyeceğini valiye bildirdi. Papazbaşı Ermeni durumunda hiçbir düzelmeye neden olmayan anayasal rejimden tüm ümidini kestiğini ifade etti¹⁸⁶. Bu tedirginliğin altında yatan asıl sebep örgütlenmeyi olumsuz yönde etkiliyor olmasıydı. Erzurum halkı bunu 1890'da çok ağır bir şekilde yaşamıştı.

19 Aralık 1910 tarihli bir İngiliz belgesinde Erzurum'da bulunan Ermenilere ait okulu, din karşıtı devrimci Taşnaklar kontrolleri altına almak istiyorlardı. Erzurum Ermeni piskoposu bu duruma yani Taşnaklara karşıydı ve Erzurum'u terk edip Samsun yakınlarında bir yere gitti. Piskopos gidince Erzurum Ruhban sınıfından olmayan kurulu tamamen Taşnak oldu. Taşnaklar hem köylü hem de şehirli insanıyla uyumsuz haldeydi¹⁸⁷. Taşnakları, piskopos ve Ermeniler her ne kadar istenmeseler de hedeflerine ulaşmak adına Taşnaklar; Ermenileri ulusal bağımsızlık için etkileyebilecekleri her alana nüfuz edip onları etkilemeyi başarmanın yollarını aramışlardı.

3. 4. Erzurum'daki Ermenilerin Örgütlenme Faaliyetleri ve Taşnaksutyun Komitesinin VIII. Genel Kongresi

1890'dan itibaren çeşitli yollarla sistemli bir şekilde Doğu Anadolu'ya yurtdışından silah akmaya başlamıştı. Silah ve cephaneler Çarlık Rusya, Avusturya, Belçika, Almanya, İsviçre ve İran gibi muhtelif ülkelerden geliyor, Ermeni kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve şahısların evlerinde saklanıyordu. Ayrıca Türkiye'deki misyonerler de Ermeni gençlerine askeri eğitim yaptırıyorlardı. Buna

¹⁸⁵ Hratch A.Tarbassian, Erzurum (Garin): Its Armenian History and Traditions , Newyork: 1975, s. 114-115'ten naklen Sürmeli a.g.m., s. 73-74.

¹⁸⁶ FO, 424/225, No. 146, p. 156-157'den naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 536-537.

¹⁸⁷ FO, 424/233, No.126, p. 51-53'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 554.

örnek olarak Van'daki Rus Konsolos yardımcısı ile Bursa'da Fransız Okulu Müdürü'nün gerçek silahlar ile Ermeni öğrencileri eğitmesi gösterilebilir.¹⁸⁸

Ermenilerin örgütlenmesine en büyük yardımı dokunanlar Erzurum Milletvekili olan Pastırmacıyan ve Varanyan olmuştur. Mebus sıfatını kullanarak seçim bölgelerine gidip gelen bu şahıslar komitacılarla işbirliğine girişmişlerdir.

1913 ile 1914 yılları Ermenilerin silahlanma faaliyetine hız verdikleri bir dönemdir. Taşnak ve Hınçak komitelerinin yazışmalarında bu durum kendisini bir hayli hissettirmiştir. Örneğin Erzurum'un Ilıca ilçesinden İstanbul'a gönderilen 25 Aralık 1913 tarihli mektupta silah meselesinde hiçbir tedbirin alınmadığı, Ziraat Bankası tohumluk vermemiş olsaydı; alınacak paranın üçte birini silah yapımına harcamaya niyetli olduklarını, etraflarının Türk köyleri ile çevrili olduğu için hemen silahlanmaları gerektiği, bu anlamda taksit ile silah verilmesini istemişlerdir¹⁸⁹. Erzurum'dan İstanbul'a 1 Mart 1914 tarihinde gönderilen mektubun sonunda silah meselesini unutmayınız tabiri eklenmiştir¹⁹⁰. Görülüyor ki Ermeniler, Osmanlı toprakları içerisinde Ermeni devleti kurmak adına ellerine geçen her fırsatı değerlendirilmeye çalışıp akıllarındaki terörü bilfiil uygulayacaklardır.

Erzurum'da çıkarılan Ermenice gazeteler 1914 yılına gelindiğinde kışkırtıcı yayınlarını artırmışlardır. Bu gazetelerin başlıcaları Araç, Yerkid ve Haraç'tır.

Araç gazetesi yayınlarında adliye ve polis memurlarına karşı iftiralar yapıp aşağılamıştır. Müslüman ve Ermeni halkı birbirine düşürecek yayınlar yapmıştır. Bu nedenle 6 Nisan 1914'te Meclis-i Vükelaca süresiz kapatılmıştır.

Yerkid gazetesine gelince o da aynı şekilde Ermeni ve Türk halkı arasında düşmanlık tohumları eken yazılar yayınladığı için Erzurum Hükümetinin teklifi ile Meclis-i Vükelaca süresiz kapatılmıştır.

Haraç gazetesi ise mahalli memurlar hakkında itiraflarda bulunmasından dolayı kapatılmış ise de 4 Temmuz 1914'te tekrar yayın hayatına başlamıştır¹⁹¹.

Ermenilerin faaliyetlerini artırması mahiyetinde gerçekleştirmiş oldukları Taşnaksutyun Komitesinin VIII. Genel Kongresi¹⁹² önem taşımaktadır. Kongrede I.

¹⁸⁸ Erdal İler, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923), Turan Yayıncılık, İstanbul: 1995, s. 28–29.

¹⁸⁹ Hocaoğlu, a.g.e., s. 523.

¹⁹⁰ Hocaoğlu, a.g.e., s. 524.

¹⁹¹ Muammer Demirel, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918), Genel Kurmay Basımevi, Ankara: 1996, s. 30–31.

Dünya Savaşı'nın Avrupa'da patlak vermesiyle Ermenilerin silahlarıyla beraber Rus ordusuna katılması görüşülmesi durumu vardır. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin önemli üyeleri Taşnaksutyun'la görüşmek üzere Erzurum'a gelmiştir. Muhtemel bir Rus-Osmanlı Savaşında Taşnaksutyun'a Türklerin Kafkasya ötesi fethine yardımcı olacak Rus Ermenileri arasında bir ayaklanma başlatma teklifinde bulunmuşlardır. İttihatçılar benzer planların Rusya'daki Gürcü ve Müslüman temsilciler tarafından şu anki durumda kabul gördüğünü söyleyerek bu iş birliğinin karşılığı olarak da Bitlis, Van, Erzurum vilayetlerinden oluşan birkaç sancağı ve Rus Ermenistan'ının içine alan bir yere özerk bir devlet sözü vermişlerdir. Lakin bu teklifi Ermeni temsilcileri kabul etmediler. Tarafsız kalınacağını ifade etmişlerdir¹⁹³.

Taşnaklar ittihatçıların tekliflerini reddetmelerine rağmen, Osmanlı Milletvekillerinden Viramyán (Vremian), Erzurum valisine çıkarak, Osmanlı Hükümeti Rusya'ya harp ilan ettiği takdirde ve Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya tecavüzü halinde, orada bulunan Ermenilerin Türklerle birlikte çalışmalarının teminini propaganda etmek üzere Osmanlı Hükümeti'nin Ermenistan'ın teşkiline dair sağlam söz vermesi ve vaadini fiili olarak gereklidir, teklifinde bulunmuştur¹⁹⁴.

3. 5. Erzurum'da Konsolosların Ermeni Faaliyetlerine Etkisi

Erzurum'da Rus Konsoloslğunun Ermeniler üzerinde oldukça etkili olduğu bilinmektedir. Bu durum özellikle II. Meşrutiyet ilanından önce ve II. Meşrutiyetin ilanından sonra kendisini hissettirmektedir.

Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Taylor, 19 Mart 1869 tarihli raporunda: "Erzurum'daki varlıklı Ermeniler... Türk tebaası oldukları halde Rus pasaportu almışlardır... Gizli gizli yürütülen Rus pasaportu ticareti bu yörede pek yaygındır..." Bu durum o dönemlerden beri Rus Konsolosunun faaliyetini gözler önüne sermektedir.

1895 yılına ait elimizde olan iki Osmanlı arşiv belgesinde İtalyan Konsoloslğunun Erzurum'da Daily News Gazetesi muhabiri ile birleşerek bir takım Ermenileri konsoloshaneye topladığını ve muhbirin yalan yanlış haberler ortaya attığını, daha sonra

¹⁹² Geniş bilgi için bakınız: Erdal İtler, "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)", Türk Ermeni ilişkileri Uluslar arası Sempozyumu: Berna Türkdöğán, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara: 2000, ss. 92-102.

¹⁹³ Demirel, a.g.e., ss. 20-25.

¹⁹⁴ Demirel, a.g.e., s.26.

bu muhabirin oradan çıkarıldığını¹⁹⁵ yazmaktadır. Bu durum sonrasında Padişah'a arz olunmuştur¹⁹⁶.

10 Mart 1907 tarihli Hariciye Nazırı'na ait diğer bir Osmanlı arşiv belgesinde sahneye Rus Konsolosu çıkmaktadır. Erzurum Rus Konsolosluğu diğer konsoloslukları da kışkırtarak (İngiltere Konsolosluğu gibi) Hükümetin idaresinden hoşnutsuzluk bahanesi ile Ermenileri isyana, mezhep ve tabiiyet değiştirmeye teşvik etmiştir¹⁹⁷.

Başka bir Osmanlı belgesinde, Erzurum Rusya Başkonsolosu'nun bazı Ermeni köylerini Osmanlı vatandaşlığından çıkarması hususunda teşviklerinin olduğu görülmüştür.¹⁹⁸ Ayrıca Erzurum Valisi Nuri Bey'in şifreli telgrafında Bitlis vilayetindeki Rusya konsolosunun vatandaşlık talebinde bulunan Ermenileri kaydedip hane başına altmışar para verdiği de bildirilmiştir¹⁹⁹.

II. Meşrutiyetle geniş hürriyet havasından faydalanan Taşnak ve Hınçaklar, 1908'i takip eden zamanlarda, Rusya'dan Türkiye'ye göç hareketlerini başlattılar. Kars Konsolosluğundan her hafta en az bin beş yüz pasaport verilerek bunlar Erzurum'a geldiler. Bir kısmı bu şehirlerde kalırlarken, diğerleri de Anadolu şehir ve kasabalarına hatta İstanbul'a göç ettiler²⁰⁰.

Erzurum İngiliz Konsolosu Monahan'ın İstanbul İngiliz Büyükelçisi Lowther'a yazmış olduğu raporda; 1905'li yıllarda terörist olup da Kafkaslardan yirmi ya da otuz Taşnak mültecinin Erzurum şehrinde olduğunun düşünüldüğü yazmaktadır. Bu kişilerin Erzurum'da bulunan Sanassarian Ermeni Okullarına öğretmen olarak tayin edildiği ifade edildikten sonra bu mültecilerin Rus başkonsolosluğu tarafından korunduğu bildirilmiştir²⁰¹. İngiliz Konsolosunun dahi terörist benzetmesi yapmış olduğu taşnakçıların Rus Konsolosu tarafından korunuyor olması ileride olabilecek büyük zulümlere destek niteliği taşımıştır.

¹⁹⁵ B.O.A., İ.HUS., 35 / 1312 N-89, 30 N 1312.

¹⁹⁶ B.O.A., İ.HUS., 36 / 1312 L-015, 03 L 1312.

¹⁹⁷ B.O.A., Y.PRK.HR., 35/39, 25 M 1325.

¹⁹⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri 1907-1921, C. III, Haz: Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun, Numan Yekeler, Seher Dilber, Mustafa Çakıcı, Ahmet Semih Torun, Kamil Akbulut, Salih Kahrıman, Ümmühan Ünemlioğlu, Vahdettin Atik, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 80, Ankara: 2006, s. 9-10.

¹⁹⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri 1907-1921, s. 12.

²⁰⁰ Konukçu, a.g.e., s. 730.

²⁰¹ FO, 371/1773, No. 30938; 424/239, No.50, p. 32-34'ten naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, s. 581.

4 Ağustos 1909 tarihli Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey tarafında Dâhiliye Nezaretine gönderilen mektupta Ermeni Kilisesi kapısına asılan bir etiketten bahsedilmiştir. Belgede yafta olarak isimlendirilen bu etikette Adana hadisesi de hatırlatılarak Pologenia Kanunu'nu kabul etmeleri tavsiye edilmiştir. Pologenia Kanunu, Ortodoksluk demektir ve Eçmiyazin Ermeni Katolikosluğu ile Rusya arasında birkaç yıl önce akt olunmuştur. Mehmet Celal Bey bu yaftanın Rusya General Konsoloshanesine pek yabancı olmadığını ima ederek General Konsolos Mösyö de Scriabin'in Ermenileri heyecanlandırıcı ve yanıltıcı bir lisanla konuştuğu zannı üzerinde durmuştur. Bu bağlamda uyanık olduklarını Dâhiliye Nezaretine ifade etmiştir²⁰².

Dâhiliye Nezareti'nin Erzurum Vilayetine gönderdiği şifreli telgrafta, inandırıcı deliller olmadığı için herhangi bir teşebbüsün olmayacağını ancak inceden inceye araştırmada bulunduktan sonra konsolosun yafta meselesinde yer alıp almadığının anlaşılabilirliğini beyan edilmiştir²⁰³. Bu durum Osmanlı Hükümeti'nin meseleye itiyatlı yaklaştığının bir göstergesidir.

Bu iki belgenin devamında Hariciye Nazırı Rifat Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği mektupta Rusya'nın Erzurum General Konsülotosu ikinci Kançı sıfatıyla istihdam edilen Mösyö Vichinsky'den bahsedilmiştir²⁰⁴. Mösyö Vichinsky vilayete yapmış olduğu seyahatin dikkatle izlenmesi gerektiği böylelikle delil elde edilebileceği ifade edilmiştir²⁰⁵.

Erzurum daha öncede Ermeni isyanlarına, katliam ve mezalimine, soykırımına sahne olduğu görülmektedir. Erzurum ve çevresinde çıkarılan isyanlarda, Ermeni Komiteleri kadar, bölgedeki Rus ve İngiliz Konsoloslarının da parmağı olduğu bilinmektedir²⁰⁶. İngiliz, Fransız, Alman ve Rus Konsoloslarının tercümanlarının ve diğer konsolos görevlilerinin Ermeni olduğu ifade edilmektedir.

²⁰² B.O.A., ZB. , 603/17, 1. belge 4 Ağustos 1909.

²⁰³ B.O.A., ZB. , 603/17, 2. belge 16 Ağustos 1909.

²⁰⁴ B.O.A., ZB. , 603/17, 3. belge 25 Ekim 1909.

²⁰⁵ B.O.A., ZB. , 603/17, 4. belge 31 Ekim 1909.

²⁰⁶ İsmet Binark, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri, T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, Ankara: 2001, s. 26.

3. 6. Vilayât-i Sitte'yi Ermenistanlaştırma Çabaları Açısından Erzurum'da Ermeni Faaliyetleri

Vilayât-ı Sitte Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgedir. Osmanlı Devleti'nin hoşgörü denizinde alabildiğince açılan Ermeniler, kendilerini kin ve nefret dolu havuzun içine atmışlardır. Komitelerin faaliyetleri ile ortaya çıkan isyanlar ve terör olayları bu coğrafyayı kuşatmıştır.

Enver Konukçunun ifadesine göre Erzurum'da şöyle bir durum hâkim idi²⁰⁷. '1668'de Katolik din adamları Erzurum yöresine geldiler. Tercan, Hasankale ve Erzurum'da misyonlarına devam ettiler. Ermeni ahali arasında görüş ve inanış farklılıklarının ilk tohumlarını attılar. Şah Abbas ve Nadir Şah zamanlarında da İran Ermenileri büyük zorluklar ile karşılaştılar. Bunlar için yegâne sığınma yeri Osmanlı toprakları ve dolayısıyla Erzurum oluyordu'.

Aynı zamanda Erzurum Bölgesi Ermeni halkı için önemli bir eğitim merkeziydi, en iyi öğrenciler Sanasaryan, Ardzıvyan, Ağababyan, Getronagan, Surp Tarkmançatz, Hırıpsimyan, Mısırlıyan, Der Azaryan ve Kavafyan kolejlerinde eğitim görürlerdi.

Erzurum'da 1881 yılında "Anavatan Müdafileri"(Pastpan Haireniats) cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin amacı Ermenileri saldırılardan korumak için silahlandırmak idi. Cemiyet 1881 Mayıs'ı ile 1882 Kasım'ı arasında sadece bir buçuk yıl mevcut olabilmişti. 1882'de faaliyetleri tespit edilip yakalanan cemiyet üyeleri bu cemiyete mensuptular²⁰⁸.

Anavatan Müdafileri'nin kurucuları Haçatur Kerekçiyen, Karabet Nişkiyan, Agop İsgalatsiyen, Aleksan Yetekliyan, Hovannes Asturyan ve Yegişe Tursunyan isimli altı kişi idi. Cemiyetin bastırıldığı yemin kâğıtları hükümet makamlarının eline geçince tutuklamalar başladı. Erzurum Piskoposu Ormanyan İstanbul'a gönderildi²⁰⁹.

Ermeniler Erzurum'un bu stratejik konumundan yararlanma adına çeşitli dernekler kurmuşlardır. Bu derneklerden biri 'Silahlılar' derneğidir. 1882 yılında gizli bir şekilde kurulmuştur. Bu derneği oluşturan gençler gerekirse kullanmak üzere silah

²⁰⁷ Konukçu, a.g.e., s. 699-700.

²⁰⁸ Gürün, a.g.e., s. 186.

²⁰⁹ Gürün, a.g.e., s. 199.

taşıyacaklarını ifade etmişlerdir. 1883 yılına kadar çalışmalarını sürdüren dernek, üyeliklerinden bir bölümünün tutuklanması üzerine dağılmıştır²¹⁰.

Erzurum'da 1870–1880 yılları arasında kurulmuş olan 'Milliyetçi Kadınlar' derneği de Ermeniler lehine faaliyet göstermiştir²¹¹.

Osmanlı Devleti bu derneklerin çalışmalarını hoş görüyor ve bunları Ermeni vatandaşlarının doğal bir hakkı sayıyordu. Ancak dernekler daha sonra dış memleketlerden gördükleri yardımlar ve kışkırtmalarla, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandıran komitelerin nüveleri olmuşlardı²¹². Fransız hükümetinin Büyükelçisi M. Cabon şöyle diyordu:

“Birkaç yıl içinde gizli dernekler kuruldu. Bu dernekler Osmanlı Hükümeti yönetiminin kötü ve aksayan taraflarını abartarak etrafa yaydılar ve böylece Ermeniler arasında bağımsızlık düşüncesinin yayılmasına etken oldular.”²¹³

3. 6. 1. I. Dünya Savaşı Başlangıcındaki Erzurum'daki Ermeniler

I. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda Rusya, casusluk faaliyetlerini artırdı. Nitekim Kars Konsolosluğunun 22 Şubat 1913 tarihinde Petersburg Büyükelçisine sunduğu raporda, Rusya'nın hazırlıklarına ve askeri faaliyetlerine Kars tarafında devam etmekte olduğu, Rusya'nın Doğu Anadolu vilayetlerimiz üzerindeki bilinen emellerini gerçekleştirmek için orada fesat tohumları ekerek karışıklık çıkarmak ve askerlik bakımından bir takım incelemelerde bulunmak üzere özellikle son zamanlarda olağanüstü gayret göstermekte olduklarının Rusya'nın faaliyetlerinden anlaşıldığı yazıyordu. Ayrıca yıkıcı faaliyet için bundan yirmi-yirmi beş gün önce Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerinde gezip dolaşarak fenni konularda araştırma yapmak bahanesi ile profesör unvanıyla üç Rus'un Beyazıt'a gitmiş olduğu, Erzurum, Van, Bitlis ve Beyazıt'taki Rus Konsolosluklarında çalışan memurların Osmanlı memleketindeki azınlıklar arasında nifak tohumu ekmek için yerleştirilmiş fesat kişiler olduğu ve bu hususta pek çok faaliyet yaptıklarının işitildiği bildirildi²¹⁴.

²¹⁰ Ermeni Komitelerinin Çalışmaları ve İhtilal Hareketleri, Genel Kurmay Basımevi, Ankara: 2003, s. 10.

²¹¹ Binark, a.g.e., s. 8.

²¹² Belgelerle Ermeni Sorunu, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara: 1983, s. 73.

²¹³ Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 74.

²¹⁴ Demirel, a.g.e., s. 37.

27 Nisan 1914 tarihine ait İngiliz belgesinde Erzurum'da Ermenilerle Türkler arasında gerçekleşen iki olaydan bahsedilmiştir²¹⁵. Bu olaylardan ilki şu şekilde cereyan etmiştir.

'Hıristiyan özel bayramı gününde Ermenilerle Türkler arasında müziğin devam edip etmemesi konusunda bir münakaşa çıkmıştır. Bu münakaşa sonucunda bir Türk hayatını kaybetmiş ve Türklerden bazıları da ciddi yaralanmıştır. Bazı Ermeniler ise hafif şekilde yaralanırken her iki taraftan olaya karışanlar doğrudan tutuklanmıştır. Ama Türk'ün ölümüne neden olan iki kişi yakalanmamıştır.

Kavganın nedeni hem Ermeniler hem de Türkler açısından farklı şekilde yorumlanmıştır. Ermenilere göre İgdazor'daki dindaşlarının Hamit rejimi altında Türklere esir olduklarını ve son günlerdeki bayram olayında Türkler eski olayların²¹⁶ durumunu geri vermek isteyerek Ermenilerin caddelerde müzik yapmalarını engellemişler ve durmaya razı olmadıklarından Türkler, çalgı aletlerini zorla ellerinden almaya teşebbüs etmişlerdir.

Türk yorumuna göre ise durum şöyledir. Bir Türk'ün eşi hasta olduğu için evlerinin yakınında çalgı çalmamaları söylenmiştir. Bunun doğruluk derecesi ağır çünkü olaydan bir gün sonra Türklerden birinin karısı ölmüştür. Ermenilerin nerede ve ne zaman isterlerse çalabileceklerini söylemesi kavgayı artırmıştır.

Bu bölgedeki Ermeni köylerinden bazılarının Türklerin 'anlamsız konuşmalarını kabullenme' diye Taşnaklar tarafından öğütler verildiği bildirilmiştir. İgdazor bu öğüdün verildiği yerlerden biridir.

İngiliz belgesinde bu olayın objektif olarak yer alması hoşnutucudur. Belgenin devamında 'bütün Osmanlıların kardeş gibi yaşamalarının gürültülü çözümünün, Küçük Doğu Asya'daki köy hayatının yıpranmasını kabul edemeyecek olduğunu gösteren sorun' olarak bildirilmesi hoşgörüyü tahammül olmadığının göstergesidir. Bu tahammülsüzlüğün sebebi Ermenilerdir. Ermeniler hoşgörülü bir Osmanlı yönetiminin değil tamamıyla bağımsızlığın peşindedirler.

İkinci bir olayda şudur: 'Bir Türk Jandarmanın ölüsü, Erzurum'dan 6 / 7 saatlik mesafede Rus sınırı yolunda bir Ermeni Köyü olan Köprükoy yakınındaki bir derenin

²¹⁵ FO, 371/2130, No 18246, p. 125-129.'dan naklen Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, ss. 639-641.

²¹⁶ Eski olaylardan kasıt 1890 ve 1895 isyanlarıdır.

köprüsünün altında bulunmuştur. Kendi tüfeğinin kayışıyla boğazı sıkılarak öldürülmüş ve tüfeği alınmıştır. Bu durum için otoriteler araştırmalar yaptıklarını ve orada balık tutanları soruşturduklarını ve üç kişiyi tutukladıklarını ifade etmişlerdir. Tüfeği bulmak için Jandarma bir takım araştırmalardan geçmiştir. Ancak ulaşılamamıştır. Ermeniler araştırmanın seyri sırasında evlerinin hasar gördüğünü ve saman stoklarının ve ekin saplarının ortaya saçıldığını iddia etmişlerdir. Bir de erkeklerin ve kadınların dövüldüğü ve köylülerin Pasin Kaymakamı tarafından aşağılandığı da iddialar arasında yer almaktadır.

Gregoryen Piskopos Monsenyör Sempad konu ile ilgili açıklamalarını değerlendirip Jandarmanın Ermeniler tarafından öldürüldüğünün imkânsız olduğunu söylemiştir'. İngiliz elçi, Piskopos Sempad'ın açıklamasına oldukça şaşırılmış ve böylesi bir suçun benim kendi yurttaşlarım bile işleyebilir diye bir açıklamada bulunmuştur.

Bu iki hadise de Ermenilerin komiteler tarafından dolduruşa getirilip hiçbir şey tahammüllerinin olmadığını göstermektedir. I. Dünya savaşı arifesinde huzursuzluk sinyallerini gösterip kilisenin de etkisiyle başkaldırıcı gözler önüne sermektedir.

I. Dünya Savaşı Avrupa'da patlayıp, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gergin bir durum hâsıl olunca, Rusya Ermeni ileri gelenlerini görevlendirerek Osmanlı Ermenileri arasında çeteler oluşturdu. Bu çeteleri silah ve para yönünden de iyice kuvvetlendirdi. Çeteleri teşkilatlandırılmasında öncelikle stratejik öneme haiz olan yerler ele alındı. Türk ordusu arkadan vurabilecek Beyazıt, Pasinler, İspir'in Hadıçur ve Van Bölgesi ile ordunun ikmal yerinde bulunan Sivas ve Şarkıkarahisar Ermenilerine el atıldı²¹⁷.

13 Eylül 1914'te Erzurum Valisi III. Ordu Komutanlığına yolladığı bir yazı ile Rusların Ermenileri kendi taraflarına çekerek Doğu Anadolu vilayetlerinde istedikleri zaman isyan çıkarmak hazırlığı içinde olduğunu öğrendiğini, öncesinde 101 yıla mahkum edilerek Sibiryaya sürülen Aramayis isimli kişiyi Rusların serbest bıraktığı ve bunun halen Kars'ta çeteler teşkil ettiği, bir çetenin Pasinler köyüne geldiği, Osmanlılar harbe başlayınca siz de ayaklanın askere alınırsanız kaçın diye propaganda yaptığını bildiriyordu.²¹⁸

Osmanlı Hükümeti seferberlik ilan ettikten sonra Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar ve Veranasrial Komitelerinin İstanbul'daki merkezlerinde olağanüstü bir

²¹⁷ Demirel, a.g.e., s. 39.

²¹⁸ Uras, a.g.e., s. 290.

faaliyet görülüyordu. Islahat meselesi nedeniyle birleşmiş olan bütün bu komiteler, şimdi tamamıyla birleşmeye ve birliği sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Komite liderleri birleşerek taşradaki şubelerine şifre ile talimat verdiler: “Ruslar hududu geçip Osmanlı orduları geri çekilmeye başladığı zaman, mevcut vasitalardan istifade edilmek suretiyle her tarafta umumî bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmi binalar uçurularak, hükümet dâhilinde işgal edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terk edecekler, çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir.”²¹⁹

Rus Çarı Nikolas da Osmanlı Ermenilerini isyana ve tüm Ermenileri Rusya’nın yanında savaşa çağıran beyannamesini Eylül 1914’te yayınladı.

“Ermeniler! Doğudan batıya bütün büyük Rus halkları, büyük bir heyecanla peşimden geldiler. Ermeniler! Beş yüz yıldan beri boyunduruk altında yaşadınız, böylesine ezildiğiniz bir sürü eziyet ve sataşmalara maruz kaldığınız yetmedi mi? Özgürlük saati sizin için de çaldı. Rus halkı kıskançlık duymadan, Lazorevler, Melikovlar ve diğerleri gibi sizi de Slav kardeşlerinizin yanında vatanın yüceliği için savaşmaya çağırıyor...”²²⁰

Taşnaksutyun bu bildiriye aynen Ermeni milletine duyurdu. Gönüllü birlikleri kurulmasını ve askeri hareketlere faal olarak katılmayı öğütüyor ve şöyle diyordu:²²¹ “Doğru bir iş için, kendi kurtuluşumuz için savaşacağız. Biz yalnız değiliz, bizimle birlikte Avrupa’nın kültürlü milletleri de vardır ki, Alman Vandallarına, Türklerin gönüllülerine karşı mücadele edeceklerdir. Ermenistan’ın Kurtulması saat gelmiştir. Ermeniler! Türkler aleyhine silaha sarılın.”

Hınçak Komitesi de örgütüne gönderdiği talimatta “Komitenin bütün gücüyle mücadeleye katılarak İtilaf Devletleri’nin ve özellikle Rusya’nın müttefiki sıfatıyla Ermenistan, Kilikya, Kafkasya ve Azerbaycan’da zaferi temin için her türlü vasıta ile İtilaf Devletleri’ne yardım edeceğini” bildirmiştir²²².

²¹⁹ Talat Paşa, Talat Paşa’nın Hatıraları, (Neşreden: Enver Bolayır), İstanbul: 1958, s.55’ten naklen Demirel; Ermeni Hareketleri, s. 26.

²²⁰ Demirel, Ermeni Hareketleri, s. 27.

²²¹ Uras, a.g.e., s. 598.

²²² Kantarcı, Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu, s. 25.

1913'te Köstence'de toplanan yedinci Hınçak Kongre'sinde açıktan açığa Türkiye'ye karşı düşmanlığın devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Taşnaksutyunla beraber Hınçak komitecileri, silah ve mühimmat depolarıyla İtilaf Devletleri safında I. Dünya Savaşına katılmışlardır²²³.

Ermeniler arkalarındaki destekten emindiler. Çeteler kurarak faaliyetlerine başladılar. Cihan Harbinin başlangıcında silahlanan çete reislerini durdurmak mümkün gözüküyordu.

3. 6. 2. Rus- Ermeni Birlikteliğinin Erzurum'a Etkisi

Kafkasya'daki Ermeniler hakkında ve Rusların Ermenilerle ilişkileri hususunda bilgi toplamak üzere Rusya'ya gönderilen Osmanlı istihbarat görevlisi sivil memur M. Muhtar'ın 13 Eylül 1914 tarihinde verdiği raporda, Rus hükümetinin gerek Vilayât-ı Şarkiye meselesinde, gerekse Kafkasya'da meydana gelen ufak tefek meselelerin halinde Ermenilere çok güvendiği ve onları kendi tarafına çekmek ile Doğu Anadolu'da istediği zamanda bir isyan ve karışıklık çıkararak bu suretle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ve hükümeti tazyik edebilmek amacını güttüğünü resmi ve gayri resmi ağızlardan işittiğini, bu maksat için pek çok para sarfeden Rusların Ermenileri kendi tarafına çektikleri ve Ruslara karşı Ermeniler arasında uyanan bu yakınlığın Osmanlı Ermenilerine de sirayet ettiğini Petersburg'da son zamanlarda öğrendiğini bildirmiştir. Bu sebeple Pasinler kazası dâhilindeki Ermenilerin durumlarına dair polis tarafından verilen raporların dikkate şayan bulunduğu gibi bütün Doğu Anadolu'daki Ermenilerin büyük çoğunluğunun da aynı his ve fikre sahip olduklarının şüphesiz olduğunu sunmuştur²²⁴.

Rusya'nın Kafkas Genel Vorontzof-Doşkof 2 Eylül 1914'te Eçmiyazin Katagikosuna gönderdiği mektubunda, gerek Rusya Ermenilerinin ve gerekse Osmanlı Ermenilerinin bu sırada hareketlerinin kendi talimatlarına uygun olması gerektiğini, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki gergin durum nedeniyle bunun çok önemli olduğunu çünkü Müttefik Devletlerle mevcut politik görüşlerine göre Türkiye ile Rusya arasında savaş olursa bu savaşın Rusya tarafından bir hareketle olmaması gerektiği, bundan dolayı Osmanlı Ermenileri tarafından bir isyan çıkarılmasına izin verilmediği ve

²²³ Süslü, Tehcir Olayı, s. 54.

²²⁴ Demirel, a.g.e., s. 41.

bunun çok tehlikeli olduğunu, aynı zamanda yukarıda belirtilen görüşlerin sonucu olarak katagikosun cemaati üzerindeki yetkilerini kullanarak Rusya Ermenilerinin hudut memleketlerinde bulunan Ermenilerle otaklaşa ve Osmanlı Devleti'nin bugünkü belirli halde olduğu gibi gelecekte de bir Rus- Türk Savaşı halinde, bugünkü şartlara göre kendilerine yapılmasını bildireceği, yapımını kendilerine vereceği görevleri ve hizmetleri gerçekleştirmelerini istemiştir²²⁵.

Rusya, Batum taraflarında kurduğu 7000 kişilik Ermeni çetelerini Karadeniz tarafından ülkeye sokarken yine büyük çoğunluğunu Osmanlı Ermenilerinin ve asker kaçaklarının oluşturduğu 8000'i aşkın Ermeni çetesini de Kağızman'da toplamıştır. Milis halinde teşkilatlandırılan bu Ermeni çeteleri de Rus hükümeti tarafından silahlandırılmış ve havalinin Ermeni halkı tarafından tekâlif-i harbiye usulüyle idare ve iâşe edinmişlerdir. Çeteler için köylerden döğme keçeler de toplanmıştır. Bu çeteler arasında Karakilise ahalisinden Kosti, Eleşkirt'in içinden Aram Alis, Eleşkirt'in Bacılı köyünden Apik adlı Ermeniler elebaşılık yapmışlardır²²⁶.

Rusya'nın Osmanlı memleketlerinde işgal edeceği yerleri Ermenilere vererek istiklallerini temin edeceğini vaat etmesi, köylü kıyafetinde birçok kişiyi Osmanlı Ermeni köylerine sokarak içerde çeteler kurması, hudutta silah ve mühimmat geçirerek Ermenilere dağıtması ve Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin harp çıkarsa Rusya tarafına geçmeye, şayet Osmanlı ordusu geri çekilirse silahlanıp çete halinde ayaklanmaya karar verdiklerinin belgelerle ihbar edilmesi ve bazı aramalar sırasında Ermenilerin evlerinde harp silahının çıkması üzerine III. Odu Komutanlığı, sınırlardan pasaportsuz geçmek isteyen gayri Müslimleri tutuklanmasını, silah ve cephane geçirmeye teşebbüs edenlerin şiddetle cezalandırılmasını, aleyhte meydana gelebilecek bir hareketin derhal şiddetle bastırılmasını birliklere emretmiş ve köylerde kalmak ve lüzumunda orduya yardım etmek üzere Müslüman halktan bir milis teşkilatı kurulmasını da Erzurum Valiliğinden istemiştir²²⁷.

Erzurum vilayetinde Ermenilerin oturduğu yerlerde Ermeni çeteler kurulmuş ve savaşın başlamasıyla yıkıcı faaliyetlerine başlamışlardır.

²²⁵ Uras, a.g.e., s. 583.

²²⁶ Demirel, a.g.e., s. 43.

²²⁷ Demirel, a.g.e., s. 44.

Narman'ın Yanktaş (Ekrek) ve Yoldere (Vikkas) köylerinin Ermeni halkından askere gereklerden hiçbiri Osmanlı ordusuna gelmediği gibi savaş başlar başlamaz çete şeklinde faaliyete başlamışlar, Rus ordusuna casusluk etmişler ve Tortum'un Akbaba (Şipek) köyü civarında birkaç defa telgraf tellerini kesmişlerdir.

Başka bir Ermeni çetesi Tortum'a 29 Haziran 1915 tarihinde Temirciler köyü yakınlarındaki Değirmen mevkiinde Osmanlı devriyeleriyle çatışmaya girmiş çetelerden biri öldürülmüş diğerleri ise kaçmıştır.

Hınıs ilçesinde de 80 kişilik bir Ermeni çetesi kurulmuş, harp başladığı sırada Şuşar²²⁸ köyünün Bağçimen yaylasında silahlı olarak faaliyete geçmişlerdir²²⁹.

Ermeni çetelerinin bu isyanları sonucu Osmanlı ordusunun arkasının emniyeti, ikmal yollarının kesilmesi ve Müslüman halkın can güvenliği sarsılmakla kalmamış, özellikle Muş ve Malazgirt bölgesindeki isyanlardan sonra aşiret olayları ve 33. Muvazzaf Fırka'nın erleri bile Pasin ovasından firar etmiştir²³⁰.

²²⁸ Bugün bu köy Tekman ilçesine bağlıdır.

²²⁹ Demirel, a.g.e., s. 45.

²³⁰ Demirel, a.g.e., s. 46.

SONUÇ

Türkler Ermenilerle asırlar boyunca aynı coğrafyayı paylaşmışlardır. Romalılar ve Bizanslılar tarafından Anadolu'nun bir yerinden diğer yerine sürülen Ermeniler, savaflara itilmiş ve çoğu kez üçüncü sınıf bir vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Türklük ile İslamiyet'in adaletli ve hoşgörülü siyasetinden faydalanma olanağına kavuşmuşlardır.

Türk ve Ermeni Milletleri arasında Selçuklu Devleti zamanında başlayan yakınlaşma Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi sayesinde Ermeniler din ve kültürlerini serbest bir şekilde yaşayabilmişler, askerlik yapmadıklarından dolayı ticaretle ve sanatta ilerleyerek zenginleşme fırsatını yakalayabilmişler, devlet kademelerinde önemli görevlere gelebilmişlerdir.

İstanbul'un fethini takiben Fatih Sultan Mehmet, Rumlar ve Yahudiler gibi Ermenileri de ayrı bir millet kabul etmiş ve Bursa'dan Hovakim'i İstanbul'a getirterek millet başı(patrik) ilan etmiştir (1461). 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle Fatih zamanında tanınan hak ve hürriyetler genişlemiştir. Bu durum o dönemde milleti sadıka nazarıyla bakılan Ermenilerin teşkilatlanmasında oldukça etkili olmuştur.

XIX. yüzyılda tüm dünyayı saran milliyetçilik düşüncesi Osmanlı toplumunu da etkilemiştir. Ermeniler de özellikle bu yüzyılın son çeyreğinde milliyetçilik pastasından büyük bir dilim talep etmişlerdir. Bu anlamda kendilerine en büyük desteği Rusya sağlamıştır. Özellikle de Taşnak Komitesinin silahlanması ve Doğu Anadolu'da faaliyet alanını genişletmesinde Rusya'nın katkısı büyük olmuştur.

Bilhassa Meşrutiyetin getirmiş olduğu yarı demokratik ortamdan faydalanmayı bilen Ermeniler kendilerini dolduruşa getiren komite liderleri sayesinde Doğu Anadolu'nun neredeyse hepsine sahip olacak şekilde bağımsızlık isteğinde bulunmaya başlamışlardır. Ancak bölgede nüfus yoğunluğuna sahip olmamaları amaçlarına ulaşma yolunda önemli bir engel teşkil etmiştir. Nitekim bölgeye gönderilen İngiliz müfettişlerin raporları da Ermenilerin Doğu Anadolu Bölgesinde azınlık olduğu yönündedir. Buna rağmen Ermeniler yerlerinde rahat durmamışlar, Van, Erzurum, Sivas, Bitlis, Adana, Kayseri ve daha birçok yerde isyan hareketlerinde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti açısından önemli bir vilayet olan Erzurum'un sınırında bulunan Rusya, Balkanlarda rahat durmadığı gibi Doğu Anadolu'da da Ermenileri kışkırtmaya başlamıştır. Balkanlarda Sırp'ların ve Bulgarların üstlendiği rolü Doğu Anadolu'da Ermeniler üstlenmiştir. Bu rol ise Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasına yardım ve güzergâh sağlamaktır. Bunun için Rusya dağınık halde bulunan Ermenileri zamanında Fatih Sultan Mehmet'in yaptığı gibi toparlama eğiliminde bulunmuş, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nu Türkmençay Anlaşması (1828) ile kendisine bağlayıp, Katogikosluğun siyasi ve dini gücünden yararlanma politikası gütmüştür. Kendisine sadık papazlar yetiştirebilen Rusya hedeflediği başarıyı sağlayabilmiştir.

Ermenilerin yaşadığı bölge İngiltere için de çok önemli olmuştur. Çünkü İngiltere'nin çıkarları, bir taraftan sömürgelerine giden yolda Rusya'yı engellemeyi diğer taraftan Erzurum ve Doğu Beyazıt vasıtasıyla Karadeniz'in İran'a bağlandığı ticaret yoluna hâkim olmayı gerektirmiştir. Bu nedenle İngiltere Doğu Anadolu Ermenilerini Rusya'ya teslim etmeyi istememiştir. Amerika'nın da bölgede çalışmaları vardır. Ancak onların alanları daha ziyade Harput ve çevresinde olmuştur.

Erzurum, Ermeniler açısından tarihi öneme haiz bir mekândır. Erzurum'u hayal ettikleri bağımsız Ermenistan'ın başkenti olarak düşünmüşlerdir. Bu anlamda ilk cemiyetleşme Erzurum'da olmuştur. 1881 yılında "Anavatan Müdafileri" cemiyetini kurmuşlar ve silahlanmaya başlamışlardır. Daha sonra bu cemiyeti "Silahlılar" ve "Milliyetçi Kadınlar" cemiyeti izlemiştir.

İlk defa 1890'da isyan eden Ermeniler, II. Meşrutiyetin ilanından I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar ki zaman aralığında da rahat durmamışlardır. Öncelikli olarak eğitim amaçlı kurulan Erzurum'daki Sanasaryan Ermeni Okulu, Armen Garo, Arzuman Keltig gibi Osmanlı Devleti'ne karşıt insanlar yetiştirmiştir. Taşnak Komitesi VIII. Genel Kongresini Erzurum'da toplamıştır. Yine bu zaman içinde Erzurum'da Ermenice yayımlanan Araç, Yerkid ve Haraç gibi gazeteler Ermenileri bağımsızlığa karşı kışkırtıcı yayımlar yapmışlardır.

Özellikle Rus Konsoloslğunun Erzurum Ermenileri üzerinde etkin olduğu görülmektedir. Nitekim Rus Konsolosları vatandaşlık talebinde bulunan Erzurum'daki Ermenilere para dağıtmış ve Ermeni mültecileri himaye etmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı esnasında Erzurum'un Rus sınırına yakın yerlerde Ermeniler, çeteler kurup faaliyete başlamışlardır. Tortum ve Hınıs gibi yerlerde çeteler halinde Müslümanlara saldırmışlardır. Bununla da kalmamışlar, Rus ordusuna casusluk etmişlerdir. Ermeniler, muhabereyi engellemek için yine sınır bölgesinde, birkaç defa telgraf tellerini kesmişlerdir.

Osmanlı Hükümeti Ermenilerin uygunsuz hareketlerini bertaraf etmeye çalışmıştır. Bunun için Hamidiye alayları tertip edilmiştir. Ermeniler bir süre Hamidiye Alaylarından çekinmiştir. Yine Zaptiye Nezareti'nin yerine kurulan Jandarma Teşkilatı da Ermeni hareketlenmelerini önlemede etkili olmuştur. Jandarma efradı sayısı artırılarak asayişin kontrolü sağlanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti aleyhine Ermeni gazetelerinde yapılan yayımlar neticesinde bu gazetelerin hepsi kapatılmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri:

A.} MKT. MHM. : 643/27, 643/28, 644/7, 699/23, 713/11

İ.HUS. : 35 / 1312 N-89, 36 / 1312 L-015

Y.PRK.HR.. : 35/39

HR.SYS. : 2864/45,

Y. MTV. : 290/172, 310/171

Y.PRK.ASK. : 246/63, 255/51

Y.PRK.UM. : 79/79

Z.B. : 424/245, 603/17, 612/95

Y.PRK.AZJ. : 21/92, 25/64

DH. MUI. : 26-3 / 10, 124/7

Aslan, Betül: *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) Hatıralar, Belgeler, Kazılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum: 2004

Aslan, Yavuz: "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan(Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", Yeni Türkiye, sayı 38, Mart- Nisan 2001

Aydın, Bilge: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusunun Dağılımı ve Dış Devletlerin Müdahalesi", Dış Politika, sayı 9, Nisan 1990

Aydoğdu, Erdal: *İtihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Yay., İstanbul: 2005

Ayışığı, Metin: *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 2004

Bektaş, Hamza: *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma merkezi yayınları, Bursa: 2001

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara: 1983

Beydilli, Kemal: "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler", Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, XII/17, (1988)

Binark, İsmet: *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, Ankara: 2001

- Bozkurt, Fatih: “*Birinci Dünya Savaşı’na Kadar Almanya ve Ermeni Sorunu*”, Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Almanya, Editör: Haluk Selvi, Sakarya, 2006
- Çark, Y.G. : *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953*, İstanbul: 1953
- Çaycı, Abdurrahman: *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2000
- Çelik, Bilal: “*Birinci Dünya Savaşı’na kadar Osmanlı- İngiliz İlişkileri çerçevesinde Ermeni Meselesi*,” Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa, Editör: Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2006
- Demirel, Muammer: *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918)*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara: 1996
- Demirel, Muammer: *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896–1918)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002
- Demirel, Muammer: “*Erzurum’da Ermeni İsyancıları (1890–1895)*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
- Ermeni Komitelerinin A’mal ve Hareket-i İhtilaliyesi*, Hazırlayan: Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara: 1983
- Ermeni Komitelerinin Çalışmaları ve İhtilal Hareketleri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara: 2003
- Ermeni Sorunu El Kitabı*, Haz: Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 2003
- Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Hazırlayanlar: Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, TTK Yayınları, Ankara: 2004
- Erzurum İl Yıllığı 1967*, İstanbul: 1968
- Göyünç, Nejat: “*Osmanlı Devletinde Ermeniler*”, Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu özel sayısı II. Mart-Nisan 2001, sayı 38
- Gürün, Kamuran: *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitapevi, İstanbul: 2005
- Halaçoğlu, Yusuf: *Ermeni Tehciri*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul: 2006
- Halaçoğlu, Yusuf: *Sürgünden Soykırığa Ermeni İddiaları*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul: 2006

- Haydaroğlu, İlker: “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*”, Türkler, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002
- Hocaoğlu, Mehmet: *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul: 1976
- Hüseyin Nazım Paşa: *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: 1998
- <http://host.nigde.edu.tr/~remzikilic/yayinlar/MiSYONERLiKVETuRKiYE.html>(Remzi Kılıç, Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri)
- <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/birzamanlar/erzurum.html>
- [http://www.bolsohays.com/makale/20 Ocak 2003, Hrant Dink \(Agos\)](http://www.bolsohays.com/makale/20%20Ocak%202003,%20Hrant%20Dink%20(Agos))
- <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/armenakan.html>
- <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/tasnak.html>
- İhsanoğlu, Eklemettin (Editör): *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I, Feza Gazetecilik A.Ş. , İstanbul: 1999
- İlter, Erdal: *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923)*, Turan Yayıncılık, İstanbul: 1995
- İlter, Erdal: “*Ermeni Kilisesi ve Terör*”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003, S. 38
- İlter, Erdal: “*Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892–1914)*”, Türk Ermeni ilişkileri Uluslar arası Sempozyumu: Berna Türkdoğan, Atatürk dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara: 2000
- Karabekir, Kazım: *Ermeni Dosyası*, Hazırlayan Prof. Faruk Özerengin, Emre Yay. , İstanbul: 1995
- Karaca, Ali: *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul: 1993
- Karacakaya, Recep: *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878–1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul: 2001
- Karpat, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu (1830–1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 2003
- Kantarıcı, Şenol: “*Tarihi Boyutuyla Ermeni sorunu*”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003 sayı 38

- Kodaman, Bayram: *Ermeni Macerası*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları(no:12), Isparta: 2001
- Kodaman, Bayram: *Sultan Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 1987
- Kolbaşı, Ahmet: *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri: 2005
- Konukçu, Enver: *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara: 1992
- Konukçu, Enver: “*Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler*”, Osmanlı 4, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999
- Kuran, Ercüment: “*Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propandasının Tarihçesi*”, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001
- Küçük, Cevdet: *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878–1897*, Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul: 1986
- Küçük, Cevdet: “*Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamit'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu*”, Türk Kültürü, S. 236, Aralık 1982
- Lee, Ki Young: *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1998
- McCarthy, Justin: *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul: 1998
- Münir Süreyya Bey: *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara: 2001
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri 1907–1921, C. III, Haz: Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun, Numan Yekeler, Seher Dilber, Mustafa Çakıcı, Ahmet Semih Torun, Kamil Akbulut, Salih Kahrıman, Ümmühan Ünemlioğlu, Vahdettin Atik, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 80, Ankara: 2006
- Öke, Mim Kemal: *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul: 1986
- Sakarya, İhsan: *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1984
- Saray, Mehmet: *Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 2005

- Sürmeli, Serpil: “*Erzurum’da Ermeni Okulları ve Ermeni Olaylarındaki Rolü*”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kuruluştan Günümüze 1. Uluslar arası Sempozyumu (23–25 Temmuz 2002), Ankara: 2003
- Süslü, Azmi: *Ermeniler ve Tehcir Olayı*, Van Yüzüncü Yıl Yayıncılığı, Ankara: 1990
- Şaşmaz, Musa: “*Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895–1897)*”, Yeni Türkiye Dergisi, Mart- Nisan 2001, S. 38
- Şimşir, Bilal: *Ermeni Meselesi 1774–2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara: 2005
- Şimşir, Bilal: *İngiliz belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856- 1880)*, Bilgi Yayınevi, Ankara: 1986
- Şimşir, Bilal: *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara: 1986
- Turan, Osman: *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul: 1998
- Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara: 2002
- Türköz, Kemal: “*Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri ve Gerçekler (1890–1918)*”, Türk Dünyası Araştırmaları, Ağustos 1983
- Uras, Esat: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul: 1987
- Yılmazçelik, İbrahim: “*XIX. Yüzyılda Anadolu’da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler*”, Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), C. 1, S. 1, Elazığ 1987
- [www.ermenisorumu.gen.tr/makalalar/ Doğu Anadolu Ermenilerin Ana yurdu mudur?](http://www.ermenisorumu.gen.tr/makalalar/Doğu%20Anadolu%20Ermenilerin%20Ana%20yurdu%20mudur%3F)
- www.bozok.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2889
- www.kemalist.org. Bilal Şimşir, Ermeni Gailisinin Tarihsel Kökeni Üzerine

EKLER

راهد نفارت صبه و عدیه نفارت صبه جانب علیسه

ارواح صردیج نامده برارض قودره جنبك اعمال ایندیج یوتیندل انه یا محمد عباره سن مملوک براری
تفا قفان باصوب صاندین خیرنسه و رفوع ایه برارنیک بوولندی افطاری اسلامیه هیجان
نیزه مقصدیه مستلوسه اولیقده رفوانک اورادون تبعیده ایزوم و یوتیک اسقاری اوزیم
ردی الاستدان ^{بیزن} ولت واقعهسی بانک تبعید ایه القایلیون مقصد ایزی جرای رف
مقدم بلوقده ومع هذا غیبه افطاره محوریله اوزره همده ارفوزره جبقایلدی مقصد اولیق
سریقا مناسب بولایه تقدیم اورام محاله ایزدی مقصد مجازة لازمه قانونیک ابر ایلمشرفوز
جید اتمیه صاب قلیقه ایجاب علیسه بولدیغی مایه هیجینه سلطان باسه نسبت میده بتدو قفان
اینا ورفوانک بوسه طریقده موقط سوسه موصو اعماری وایلیج کی اوراد قفان م معانی
ضد حق ارفوم ولایته حا قفانده نیلغان ابر واقعه اولقده بیلکوره ارفوزره هیجینه رفان ق
^{ایقاسی باج}
جیده اصفا لریم ^{ایقنای ملک ایقاسی هیج}
جیلده لریم

کتابخانه
خصوصیه

اخر دم و لایحه بعضی ارمیلرک تبدیل مذہب و تابعیت بولنده برحق قمتبسته بولندیزی اعتراف مجیدیه منیا بد اولقد برابر یا رسده لوانت هالریک سبب کریم
اول نه ائسی تمنا کجک برفقه سبک انگیزه ایله روسیه رسده استلاف عقد اولدیغی محروم اولوب حال ب نظر وقت اولدنه خصوصیات نکوح ایدرک انگیزه
کرک روسیه سفارتندزه اولظفرده بولوندره از هوقه برکاتیت و مراجعت واقع اولوب اولیغی بالئاسل معایات و مصالحت عیالیه منی حادی عرفیم
نقدیمی امرودن اده هوقه حضرت حال قضا حیدری اقتضای جلیله بولدیغی با سبک کاتب یکر قولدی طرفندنه با تکرر خصوصیت بیع قلمه کرک روسی لک
انگیزه سفارتندزه بولوندره اولظفرده حقیق برکوت شکایت واقع اولسا ایسه در عرضده کی روسیه قونسولنک اراغ هکوننده عدم حضور کی با سبب
ارمنی لری تبدیل تابعیت قبول بولنده بعضی تبسته بولدیغی اولجی استعاضی اوزرینه روسیه سفارتته صورت خصوصیه بیخات مناب ایضا و ترسوخ قلمه
ایدرک لری استعاضی عطف طرف صدندنه با تکرر اولجی استعاضی بولسا ایسکوننک مؤثر اولسی یا تکرر قول مجرور و رولیم منظره قالیوب معلومات صحیح
سبب لری و صابای لازم اجرا قلمه - انجیر بولک خصوصیه اجرا اولجی تبسته فاش بریه مضرت حصولی و ارسنه عصبه و انضاج اولدندنه حکم بصر تکلم حرکت اولدی
حسد اولسنه متوقف و عس حاله ایله ایبرجه تبسته فاش بریه مضرت حصولی و ارسنه عصبه و انضاج اولدندنه حکم بصر تکلم حرکت اولدی
هر در کونوقیات عسکانه تبسته اولسنه برقیقت نظریه با قدیمی جان معلوم عالی بولدیغی اوزرک تقاضا بظرفنده بولوندره جا جا
روسی لک اهالی عیالیه توفیق ایسه اولسنه برقیقت نظریه با قدیمی جان معلوم عالی بولدیغی اوزرک تقاضا بظرفنده بولوندره جا جا
اما عیالیه روسیه اولیقینده کویا موق بزیم طرفه ایقاعی تصور و ضمیمه ایسی اعتنا لک عکس علی اولدی اوزرک تقاضا بظرفنده بولوندره جا جا
تبریه جالیس و روسی لری ولایات تبسته اخلایه کجی بولسن اوزرک و موضوع کج اولسا ایسه انگیزه تبسته نقطه نظری اعتبار بلم استلاف مجرورک
ایلمه انگیزه ای رسده عقد اولدیغی مردی و بلا اخلایه کجی بولسن اوزرک و موضوع کج اولسا ایسه انگیزه تبسته نقطه نظری اعتبار بلم استلاف مجرورک
هوقه تبسته اراغ لری فقط حصوله خادیم برزیمه موقی احضاریه حال سقده اولدی معوضده اجماع اجماع

خا بیلدی
قولدی
چوقال

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

EK-3: 15 MAYIS 1908 TARİHLİ B.O.A., Y.. MTV. 310/171, BATUM ŞEHBENDERLİĞİNDEN GELEN RAPORDA ERMENİLERE KARŞI DİKKATLİ OLUNMASI GEREKTİĞİNE DAİR RAPOR

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

مکتوب
مکتوب

باطوم بولنامه ای بوز بیلم قزاقه عسکرینک کویا عثمائید طرفندن برصولت ناکرهای وقوع حریف
خوفیه محافظه اولماید و ائر قوییه اربیلرینک واقع اولانه استر هاملدی اوزرینک لخدہ اعاده حدود اعراف
اولینین و اولوق فصلیه دیکر بعضه موافقه کلیمو صیغاه صافلاننده اولانه اربیلرک بقضه جمع
قلمده بولمقدیر و ائر باطوم بیله شهنیه رکی دلائله خارجیه نفصیه جلیله بیله بای عالیله ائر
وردایه تحریراتک صورتک عرصه و نقضیه حوالی مذکوره تزییه نقیضه اولمقدیر فدلرک تجاویزه
سیله و بریلمست ایچوه دردی ادری هجابونه رشیه جلیله سنه تبلیغات نقضیه ایضا اولمقدیر اهر
تاریخیه تذکره خصم حاجانمه عرصه خاکهای عسکرینک بیله بای عالیله بوز و ادر اولانه تذکره سایر
رویه حکومتک قاضیه و نوابه موافق عسکرینک احطام دیکر لری ضابطه تی ندیس و کونونه افرای
کماک اعتقاد ایله نعلیم و راکزی حدود خاقانیه موزای بولنامه برنج قفقاسیه ادری طرفلرینک اسلم
درمات کلیم اذکار ائمته و حاکمه مائمه دنه تدا اکره فوله اعاده جرم بولمقدیر قضاغه ایدیکر اولماید
بعضه افراتی حادی قاضیه شهنیه رشیه خارجیه نفصیه جلیله وارد اولانه تحریراتک صورتی نفصیه
شاید اربیلرک اولماید کی تذکره سیله برابر ایسک اولمقدیر بیانیه مالدرینک و اشعارات سابقه لفظاً ایضا
نقضیه اربیلرک اولمقدیر و مذکور قاضیه شهنیه رشیه تحریراتک صورتک برنج لفظاً عرصه و نقضیه
نقصه اولوب صورت اشعاره ده جلم حدود درج تزییه نقیضه بصیرت بیله برآه عالی قاضیه بیله
جوت عسکرینک اخصاله معلومات ایله ائس و اشعارات مسجوق و جرم ارض فدلرک بومردم
تجاویزه و مغایر مضمون احواله قطعاً سیدله و اسطانه باغلیس اسبابک اسکاکی تذکره باطلاننده
عاجزی رشیه شایر اربیلرک در دست تبلیغ بولمقدیر اولمقدیر و بولمقدیر اهرده حضرت مه لالامرکده

احمد اولاد
عبد

۵

بایکجه
در دکرار دور هکیمه سیرتیه
سینه

رح ما سینه سرفسعه اوله ایم اور و خنامه اصابته خانه حقه ظواهری نظریه سینه
امکلا و انه حوه لوفصو حبه سوار ایانین نظیه قطعاته مباح و ازار اقباطیه
صوتیه و نظیه اوزاری قباقر سیتب و حوتیه و رضای عالی دیره نه ه هکیمه
احماله موقصیه پیل سغی و مقصدیه تا اینه اورزه رضوا ایدیه مقضیه لیسع کیمه
وساره نیک تارک و حفاییه نول قغه دره نیتک و وانه نظیه سینه لفظیه
ارمنی فقهه ارفوده نظیه در دینیه بر قوه حکیمیه نیک و صبی بطایه نیک
و علی لوفصو اونه بزوه هر برده قوت و جراتیه کسایه حبه ایدینک و انه ظه کلی
طوبیه نیک و متاثریه ضدیه اولسه و دونه بره دکاندریا حقه و اخذو
اعطاییه اشغال با ایدیه اوله قدر نیک و سیه حقه پار هیه ایمنی فقه سینه
سینه نومیه ایدیه اشغال آیه جراتیه ذاعت ایدیه جگر نیک قویا مولایه و نیک
عقده جراتیه نیکه اربیه سینه حقه ایدیه سینه حقه ایدیه سینه حقه
سینه حقه

۱۵
۱۸
۱۹۰۹

در عهد نفع حیدر علی خان

مدرسه جگر

۱۵ مه ۱۹۰۹ تاریخ یعنی بولشویست همکاران سده اولی کوه اندامی کلیسای قریه ساریا به وقت داهیت بریافته یا سیدلسه اولی بولشویست
خبرنامه او زریه نامه تحقیقاته لانه بر شروع ایسیدرک نکور یافته مذکور ایسیدرک صورت ترجمه سلفا فلان با قائلان نفع ریتنا هیرنه عرصه و تقسیم قریه
به لوسنه موعلم عالی قیامت لری بویز صغیر اوزرک یافته مذکور سیدی آظه عارتم اهنیروهی افه رایله ارنیزه کنه برنی جیواس ایچونه (بالا تریه)
قانونی قبول اتیردی توجیه ایسیدرک فعله همکاران مع کلدیفه کور (بالا تریه) اور تودوقسوله دیدله ارنیزه اور تودوقسوله منزهه
ار فلان ایتمه مقصود بر قیام ساریا (ایسیدرک) ارمنی قانونی سلفی ایسیدرک روسیه حکومتی آره منق عفتد و روسیه جادی طرفه تصویب ایسیدرک
بر مقادله نامه منزهه علم اولسه. سرحال یافته مذکور روسیه همکاران توشه کتانه سید بیطان اولی قیام ایما ایتمه برابر همکاران توشه کتانه سوسو
(دوسقرا بیلیه) ک ارمنیزه تریچ داعقل ایچ جدمورت اداره سانه ایسیدرک ترازاً ثابت اولس بولشوی تائید و تقویه ایسیدرک در با همکاران همکاران
عکری استیک فرانسه وانگلزده توشه کتانه لری هر ما جعت ایچ قبول اولی قیام حالده روسیه توشه کتانه سید هیچ بر فردن قبول ایسیدرک و توشه کتانه
متسببیه ارنیزه حق سوز معتمد معتمد اولی قیام راز شریک بولشوی اولی قیام در آردجه جالب نظرده. احواله معروضه غشا نکورایله
و مقفات سمانه دایمی عکری آردجه موجب اندیشه اولی قیام در جهم مابیت تکریم بولشوی بولشوی اطمانه سید ارنیزه در جهم -
میقتلده در اتمق ارنیزه هر در لرحتمال خارجه بر حال دفعی تصور ایسیدرک سید اسپانیا فرسه ظهور ایچ اتمق ایسیدرک سید
توشه کتانه بولشوی معروضه اولی قیام ارنیزه معتمد اولی قیام ۱۸۱۲ ۱۹۰۹ ۱۹۰۹

ارمنیزه
سید

ارفرود و لایحه نامه شفق

عقدنامه جاریه زلمیر اتحاد و ترقی و سناتوریه جمعیه ایلیه و صایا اورزیه تیغ عقدنامه سدیلیک
صرف نظر ایله ای نامه قلمخام اورزیه مودودیه
بایزید، ارفرود و لایحه
صدک

ارفرود و لایحه نامه شفق

یصدره جباریه انصاف تادیکی موقوفه قلمخام اولای اتحاد و ترقی جمعیه قلمخام سدی کلیمه برینسوا تیک تصدیله بو بازار کون افرودیه
بر تیغ عقد ایله جمع سناتوریه قلمخام سدی کلیمه برینسوا تیک کلیمه ایله ای نامه قلمخام اولای اتحاد و ترقی جمعیه
ه ای ای قلمخام سدی کلیمه برینسوا تیک کلیمه ایله ای نامه قلمخام اولای اتحاد و ترقی جمعیه
بالکجه سدی کلیمه برینسوا تیک کلیمه ایله ای نامه قلمخام اولای اتحاد و ترقی جمعیه
باغراف بلدیله قلمخام سدی کلیمه برینسوا تیک کلیمه ایله ای نامه قلمخام اولای اتحاد و ترقی جمعیه

بایزید، ارفرود و لایحه
صدک

اولین مودودیه
بایزید، ارفرود و لایحه
صدک

EK-7: 10 EKİM 1910 B.O.A., DH.UM. VRK. 5/16, BEDROS AGOPYAN İSİMLİ
ERMENİNİN BİR ÇANTA DOLUSU CEPHANELİKLE YAKALANMASI

ایستغویبه مدبریه عدلیه

مجلس الشوری

کتابخانه

ماده

کتاب

۱۶۹

ایستغ

شهر حال تبریک می نموداری کون استار و ایوانه شده بودند مدی قوی باسی محمود اندی برسا بیدایک صحتیغه اولیمی جانفردن شهیدان
تذیب دره می کج شده زن اولایه عیالطه بیس مرکز ه اهلوقده در دندن بغداد مادریه فیما فیله کویان بایده زبر رده و ولور و او هیوز
سکانه عدوقنک در قضا هیوز ایسه دستاقنا در دست اوسا به اید اولورده ری مع قسب رضایه دقا بوندر مشوران درله جلا ایسه
ایستغویبه که دی طاساقایون قومی فرارده به ظهور دریه ره در براره برادریم برلیمی و ای بده و کایون ایله اولیمی اناره بویع بالطریق کشف
برایه حریرنه به سوی ایستغویبه ان معلومانه بیانه ایستغویبه نام

دستارت مدبریه عدلیه
بجانب

ایستغویبه

ÖZGEÇMİŞ

Zühre İsmailhakkıoğlu, 01.01.1980 yılında Erzurum'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Balıkesir'de tamamladı.1999 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde başlamış olduğu lisans öğrenimini 2003 yılında tamamladı. 2003 yılında Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans öğretimine başladı. Halen Edremit'te özel bir şirkette halkla ilişkiler bölümünde çalışmaktadır.